

S P I R A V E R O N I K A

MINIESSZÉK

VI.

2015

TARTALOMJEGYZÉK

Dada és szürrealizmus	3
Czóbel kiállítás Szentendrén	16
Appendix	29
Czóbel Ernő	29
Pogány József	29
Czóbel Anna	30
Herwarth Walden.	30
Lengyel László: A szabadság melankóliája	32
André Kertész és Szigetbecse	71
Capa in Color	77
Perlrott Csaba Vilmos életműkiállítás	87
Appendix	109
MET és a magyar kubisták.	109
Kódódy Elemér és Ferentzy Márta	111
Csáky József.	111
Késmárky Árpád.	111
Galimberti Sándor és Dénes Valéria.	111
Szobotka Imre.	111
Réth Alfréd.	111

Dada és szürrealizmus

Magyar Nemzeti Galéria
2014. július 9 – október 5.

Dada és szürrealizmus. Magritte, Duchamp, Man Ray, Miró, Dalí

Válogatás a jeruzsálemi Izrael Múzeum gyűjteményéből

Kurátorok: Dr. Adina Kamien-Kazhdan (Izrael Múzeum, Jeruzsálem), Kumin Mónika (Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria)

Átrendezett valóság

Alkotói stratégiák a magyar művészetben a dada és a szürrealizmus vonzásában

Kurátor: Kumin Mónika (Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria)

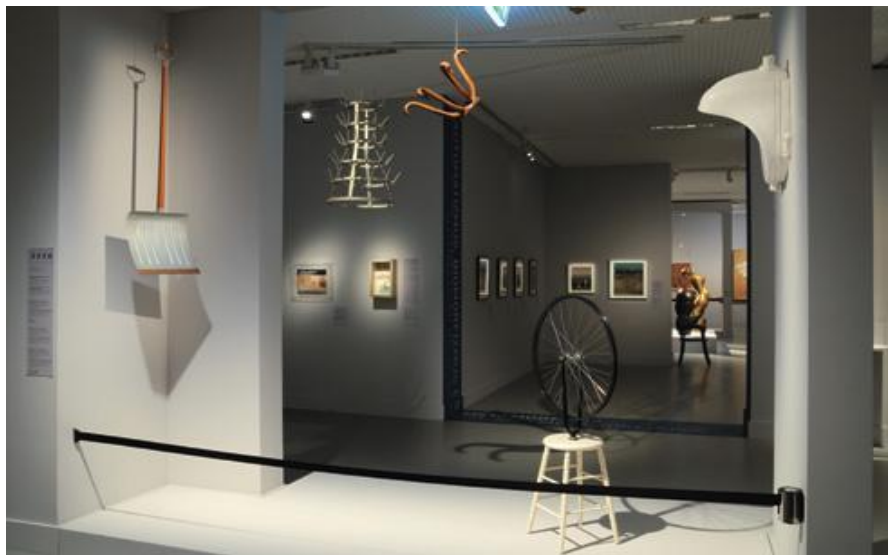
Életre kelt (film)kísérletek. Az avantgárd első mozija

Kurátor: Orosz Márton (Szépművészeti Múzeum - Magyar Nemzeti Galéria)

Három egymással összefüggő **tárlat** nyílt a Magyar Nemzeti Galériában. Az **egyik** a jeruzsálemi Izrael Múzeum anyagából rendezett *Dada és szürrealizmus*, amely főként Magritte, Duchamp, Man Ray, Miró, Dalí néhány művein keresztül mutatja be a két irányzat főbb törekvéseit. A **másik** az *Átrendezett valóság*, amely a két irányzat hatását járja körül a magyar képzőművészetben, a **harmadik** pedig a szürrealizmus és a dada ihlette filmművészetből válogat az *Életre kelt (film)kísérletek* címmel.

A jeruzsálemi Izrael Múzeum anyagából válogatott tárlatrész főként *Marcel Duchamp*, *Max Ernst*, *Man Ray*, *Joan Miró*, *Kurt Schwitters*, *René Magritte* és *Salvador Dalí* művei szerepelnek tematikus egységekbe rendezve. A **Meglepő társítások: kollázs, asszamlázs, objekt** szekcióban olyan dadaista alkotások láthatók, mint *Duchamp Palackszárítója*, vagy a *Szökőkútja*. Az utóbbi valójában egy piszoár. Ezek az objektok reprezentálják a dada provokatív kérdésfelvetését: mi a műtárgy? És a provokatív választ: a műtárggyá válás csupán gesztus, művészi akarat kérdése. A ruhafogastól a gyári tömegcikkig bármi kiemelhető eredeti kontextusából, és válhat új jelentés hordozójává. A művészi alkotás nem azonos az exkluzivitással, az ünnepélyességgel, a szakralitással.

Marcel Duchamp ready-made-jei

A második egység az **Automatizmus, biomorfizmus és metamorfózis**, a harmadik az **Illúzió és az álomtáj**, a negyedik pedig **A vágy (múzsza és áldozat)**. Ezek a termek a szürrealizmus különböző arcait, alkotóit mutatják be.

Erwin Blumenfeld: Dada, 1920

Marcel Duchamp: L.H.O.O.Q., 1919

Man Ray - Metronom, 1923

Man Ray Tavasz 1958

Man Ray: Akadály 1920

André Masson - Goethe és a növények metamorfózisa, 1940

Kurt Schwitters – Kollázs

Miró – Nő és madarak

Herbert Bayer - Magányos nagyvárosi, 1932 fotómontázs

René Magritte Kastély a Pireneusokban.

Max Ernst: Erdő

Salvador Dalí: Szürrealista esszé

Miró: Spanyol Táncos, 1932.

A magyar irányzatokat bemutató kiállítás még egyszer akkora, mint a nemzetközi tárlat. Címe: **Az átrendezett valóság** (Erdély Miklóstól vett idézet), és részben kronologikus rendben, részben hívószavak köré rendezve mutatja be az anyagát.

Az első szekció (**Úr ír / kutya ugat / kakas kukorékol Dadaista jelenségek a Kassák-kör művészeti tevékenységében a bécsi emigráció éveiben**) Bortnyik Sándor Zöld szamarával és tusrajzaival indít, majd Kassák Lajos, Moholy-Nagy László, Tihanyi Lajos, Uitz Béla és Bernáth Aurél műveivel folytatja a korszak bemutatását. Bár az 1910-es években nem beszélhetünk magyar dadáról, és a hazai szürrealizmus nagy korszaka is csak az 1940-ben kezdődött, Kassáknál és a magyar avantgárd alkotóinál már az 1920-as években megfigyelhetők az új alkotói módszerek, műfajok, a fotómontázs, a kollázs, a nyomtatott feliratok absztrakt képi jelként való felhasználása. Ezeket a kiállítás dokumentálja is.

Kassák: Kollázs 1927.

Tihanyi Lajos: Tristan Tzara

Bortnyik Sándor Zöld szamár 1924.

A második egység a **Mélyvilágok** címet viseli, és az *Európai Iskola* művészeinél megjelenő szürrealista tendenciákat mutatja be. Vajda Lajos, Ámos Imre, Farkas István, Martinszky János alkotásait vezetik be a magyar festészet e korszakának a bemutatását, majd Bálint

Endre, Vajda Júlia, Jakovits József, Korniss Dezső, Anna Margit, Rozsda Endre, Gyarmathy Tihamér, Lossonczy Tamás munkáinak sora következik.

[Vajda Lajos. Kettős portré házzal, 1937](#)

Vajda Lajos : Ezüstgnóm 1940.

Ámos Imre: Síró angyal, 1941

Anna Margit: Akasztott bábú

Vajda Júlia Elvégeztetett 1948.

Korniss Dezső: Laokoón (Küzdés II.) 1949. Gyarmathy Tihamér: Futár (1950)

Ország Lili, Reigl Judit, Jankovits József, Vajda Lajos és Bálint Endre kollázsai

A fal előtt? A fal után? című harmadik kiállítási blokk az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején itthon és külföldön a szürrealizmus jegyében alkotó művészeket mutatja be. Köztük *Ország Lili* képei kiemelkedő szerepet kapnak.

Ország Lili: Zöld falak 1972.

Szorongás 1955

Nő fal előtt 1955.

A Párizsban alkotó **Hantai Simon** és **Reigl Judit** munkáit, illetve a realista hagyományokat a szürrealizmus automatikus festéstechnikájával továbbfejlesztő **Csernus Tibor** alkotásait is ebben a szekcióban láthatjuk.

Gyarmathy Tihamér „életútinstallációjának” egy darabkája visszautal a dadaizmusra, az objekt, az asszamlázs, a „talált tárgy” szerepére a műalkotás újraértelmezésébe.

A negyedik, a **Tudatfelszabadító hadműveletek** szekció a hatvanas évek elejétől napjainkig széles spektrumot mutat be a dada és a szürrealizmus ihlető hatásáról *Erdély Miklóstól a Hejettes Szomlyazókon át Lakner Lászlóig.*

A hatvanas évek elejétől *Csernus Tibor* és *Lakner László* szürnaturalizmusától haladhat a néző az *Altorjai* világa felé, a gyagyaizmus (ez is Erdély-definíció) kellős közepébe. Mintha visszatérnének a korai dada groteszk és humorral teli gesztusai. Több, annak idején hivatalosan komolyan nem vett, gegként kezelt mű reprezentálja a dada, a neodada, a pop-art, a konceptualizmus közép-európai rendszerkritikus mutációját. *Szentjóby Új mértékegységén, Attalai Red-y-made-sorozatán, Altorjay Gábor, Kelényi Béla* groteszkjein és *Erdély* ikonikus művein át vezet az út *Pacsika Rudolf* Duchamp-parafrázisainak zárófalához, ahol a *Forrás* kelet-európai változata, a külföldi művészeti újságokból ragasztott piszoár helyezkedik el.

Pacsikai Rudolf: Forrás

Altorjai Sándor : Fedőnév: Fedőnév

Balról jobbra: Donáth Péter: Tükör (Prágai tükör), 1969; Hejettes Szomlyazók: Segesvár, 1985–86; Bálint Endre: Ősi erény 1977, Gellér B. István: Hordozható háborús emlékmű, 1971/ 1978-80.

A gyászoló öregasszonyt ábrázoló kép címe: *Segesvár*. Az öregasszony ölébe terített terepasztal a jelképes és valódi csatamezőket jelöli, ahol a szabadságért valóságosan vagy jelképesen meghaltak fiai, unokái. Őket gyászolja talpig feketében. (A művészcsoporthat 1984-ben alakult. Tagjai Beöthy Balázs, Danka Attila, Elek István (Kada), Fekete Balázs, Kardos Péter, Nagy Attila, Várnagy Tibor és Vidákovich István voltak.)

E szekció csattanója egy *Galántai György* mű. Az 1983-as *Tisztelet a mestereknek (Duchamp- Arman- Tinguely)* című talált tárgyak szürrealista kompozíciója, amelyek *Lautréamont* híres „esernyő-varrógépes” szürrealizmus definícióját szabadon értelmezve, nem a boncasztalon, hanem *Duchamp Biciklikerekéhez* hasonló hokedlin egyesülnek. A kiállítás itt tér vissza a kezdeteihez, az első szekció, a **Meglepő társítások: kollázs, asszamlázs, objekt** alkotásaihoz.

Galántai György: Tisztelet a mestereknek (Duchamp + Arman + Tinguely), 1983.

A kiállítás harmadik része az **Életre kelt (film)kísérletek**, amely a két világháború között kibontakozó első filmavantgárd emblemikus alkotásait és keletkezésük körülményeit mutatja be. A kiállítás *Man Ray*, *Fernand Léger*, *Viking Eggeling*, *Luis Bunuel* és *Salvador Dalí* szürrealista és dadaista mozgóképei mellett a magyar filmművészetnek ezt a fejezetét is áttekinti.

A huszonkét filmet felvonultató tárlaton három premiert is tartanak: *Gerő György* 1924-ben publikálta *Béla* című filmjének forgatókönyvét, magából a filmből azonban csak néhány kocka maradt fenn. Ezek alapján rekonstruálta az alkotást az amerikai *Bruce Checefsky*. Az első, konkrét szerzőhöz köthető magyar animációs film, a *Mr. Pipe rettenetes éjszakája* *Bortnyik Sándor* nevéhez fűződik. A később Angliában világhírűvé vált *Halász János* közreműködésével készített szürreális montázs mellett a látogatók *Bortnyik* rajzaival, animációival, képregényeivel és egy társasjátéktervével is találkozhatnak. A kiállítás harmadik premierje, *Gyarmathy Tihamér* 1953-as *Kísérleti filmje* a növényi és állati preparátumok fotogramjaiból összeállított alkotás a tárlat szervezése közben került elő. Az összesen 150 percnyi filmet bemutató kiállításon olyan emblemikus alkotások, mint *Luis Bunuel Andalúziai kutyája* vagy *Fernand Léger Mechanikus balettje* mellett számos fotóval, rajzzal, mozgástanulmánnyal, korabeli nitrófilmtekercsekkel és egyéb dokumentumokkal is találkozhat a közönség.

Egyszerre képtelenség végignézni a három kiállítást. Mire a magyarokhoz értem, olyan fáradt voltam, hogy leültem vagy 10-15 percre a Korniss - Gyarmathy Tihamér teremben, a filmekre pedig éppen csak rápillantottam. Igaz, a Bunuel már régről ismerem. Amikor másodszor jártam ott, több filmbe is belenéztem, de az egész felkínált anyagot nem néztem végig. Ilyenkor jut mindig eszembe az a meddő kérdés, miért is nem mellékelnek a katalógusokhoz CD-t, amely ízelítőt adhatna a mozgóképes dokumentumokból, hangzó anyagokból? Nehéz megszerezni hozzájuk a szükséges engedélyeket? Méltóztassanak venni a fáradságot.

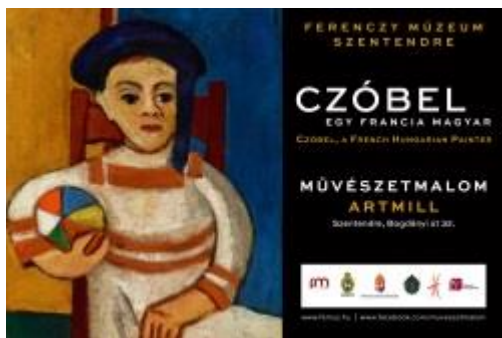
Gerő György: Állókép

Czóbel kiállítás Szentendrén

MűvészetMalom

2014. május 31 - augusztus 31.

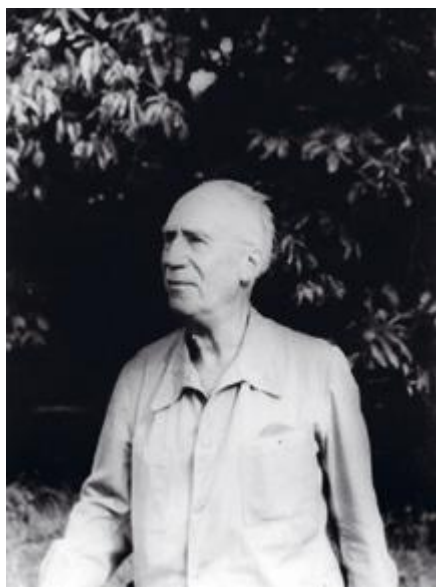
Kurátorok: Kratochwill Mimi, Barki Gergely, Jurecskó László, Bodonyi Emőke

Bár 1971-ben rendeztek utoljára Czóbel gyűjteményes kiállítást, képei folyamatosan láthatók voltak, részben a Galéria állandó kiállításán, részben Szentendrén, ahol 1975 óta önálló múzeuma van.

Hazai kiállításai közül a legkülönösebb a sztálinista kultúrpolitika enyhülését jelző 1954-es szentendrei tárlat volt, amelyen *Szántó Piroska*, *Modok Mária* és *Ilosvai Varga István* műveit is bemutatták. A szenzáció azonban *Fülep Lajos* megnyitóbeszéde volt, amelyben a kiváló filozófus és művészettörténész profétai dörgedelemmel, sziporkázó szellemességgel,

„vérfagyasztó szarkazmussal” ostromozta a kultúraellenes kultúrpolitikát, és üdvözölte a változást. (*Frank János*, a kurátor szavai)

Fülepi Lajos (1964)

Később, 1958-ban a Nemzeti Szalonban volt tárlata. A Szalont két év múlva lebontották, pedig szép hagyományai voltak az Erzsébet téri kiállítóhelynek.

Itt rendezték meg a *Gauguin és a francia impresszionisták* nagy hatású tárlatát 1907-ben, majd a *Nyolcak* két kiállítását, itt mutatkoztak be az *olasz és nemzetközi futuristák* is 1913-ban. A vándorkiállítás Párizsból indult 1912-ben európai körútra. A futuristákkal egy időben a szomszédban, a *Művészház* Kristóf téri kiállítótermében az expresszionisták vándorkiállítása volt látható, az *Első Berlini Őszi Tárlat* anyaga németekkel, franciákkal, oroszokkal, magyarokkal.

A Szalon a kortárs művészet bemutatkozó helye volt a II. világháború után is. Bezárása előtt itt volt látható *Borsos Miklós*, *Ferenczy Béni* és *Ferenczy Noémi* kiállítása és az említett *Czóbel*-tárlat.

A modern szellemi műhelyeket minden korszakban buzgón gyomlálja a jobbagymentalitásban érdekelt hatalmi elit. Hunniában kevés új van a nap alatt.

A mostani kiállítás a szentendrei MűvészetMalom egész területét elfoglalja. Az épület régi szárnya Nagybányától 1925-ig mutatja be Czóbel pályáját. Itt vannak a korai nagybányai plein air képek, az első párizsi évtized művei, az 1905-ös belgiumi nyár alkotásai, a *Nyolcak* első kiállításán szerepelt három festménye és az 1914-25 közötti hollandiai, németországi és berlini alkotások.

A párizsi fauve-os korszak jelentőségével mérhető a bergeni, würtzburgi, berlini expresszionista korszaka. Több kiállításon is együtt szerepelt az akkor Berlinben dolgozó hazai és külföldi expresszionistákkal, de saját tárlata is volt. Ebből az időszakból mégis viszonylag kevés képe maradt fenn. Művei ugyanis a náci időkben az *Entartete Kunst* – elfajzott művészet – listáján szerepeltek, így feltehetően elpusztították őket, vagy lappanganak.

A déli szárny földszinti termei az 1925-ös Párizsba való visszaköltözéstől 1940-ig mutatja be Czóbel életművét. Itt vannak a 30-as években, a hazalátogatásai alkalmával készült hatvani képek is, az emeleten pedig az 1940 utáni alkotások láthatók, amelyeket a három város (Szentendre, Párizs, Budapest) közötti ingázás időszakában, az 1940-es évektől a haláláig festett.

Élete sikerekben, elismerésben, de válságokban is gazdag volt. Az 1883-1976 közötti 93 év a boldog békeidőkben kezdődött, majd két világháborúval folytatódott, két meneküléssel Párizsból. 1914-ben az ellenséges idegenekre váró internálás, 1940-ben a német megszállás elől menekülve kellett elhagynia a várost. Művei mindkét alkalommal eltűntek, szétszóródtak. 1940-ben Szentendrén telepedett le, a világháború után a teleket Párizsban, a nyarakat Szentendrén töltötte. Békében zárult a pályája, bár körülötte viharok dúltak, zsidótörvények, holokauszt, átvonuló front, sztálinizmus, forradalom, megtorlás, konszolidáció, visszarendeződés.

A sikerek már nagyon fiatalon, 22 éves korában elérték. 1905-ben Párizsban az *Őszi Szalonon* (*Salon d'Automne*) már kiállíthatott három képet, 1906-tól pedig a fauves-okkal együtt szerepelt nem csak az Őszi Szalonon, de a *Függetlenek Szalonján* (*Salon des Indépendants*) is, ahol nyolc festményét állította ki.

Képei nagy feltűnést keltettek. A francia lapok, de még a *New York Herald* francia kiadása is a legérdekesebb alkotók között említi. Hírt ad sikereiről a hazai *Jövendő* 1906. júniusi száma is. *Bölöni György* pedig úgy látja, hogy Czóbel „nyolc képe a modern törekvések szubsztrátuma. Durva kézzel könnyen rajzol és modelljeiből, azok arcából, brutálisan kisajtolja a karaktert. E mellett nagy kolorista (..), aki nagy érdeklődést tudott kelteni maga iránt”.

Az 1907-es kiállítás visszhangjából érdemes kiemelni *Louis Vauxcelles* megjegyzését. Ő az a művészetkritikus, aki az új irányzatot „*fauve*”-nak nevezte el, Czóbelt pedig még közülük is kiemelve „*fauve inculte*”-nek, azaz faragatlanul vadnak minősítette.

25 éves, amikor 1908-ban önálló kiállítása nyílt *Berthe Weill* montmartre-i galériájában. Barátai közé tartozott *Braque* és *Modigliani*, de személyes kapcsolatban állt a korabeli francia festészet számos alakjával, köztük *Matisse*-szal és *Picasso*-val is. A kritika a fauves-ok egyik legígéretesebb, legvadabb tagjának tekintette.

Bejáratos volt *Gertude Stein* szalonjába. Gertrude Stein és a testvérei (Leo és Michael) ekkor a modern festészet mecénásai, gyűjtői és támogatói voltak Párizsban. Gertrude és Leo szombat esti szalonjában (a híres *Rue de Fleurus* 27-ben, és Michael és felesége közeli otthonában, a *rue Madame* 58-ban) a modern festészet legígéretesebb művészei gyűltek össze, köztük számos magyar is. Gertrud Stein az *Alice B. Toklas önéletrajzában* Czóbelt név szerint is említi mint olyan festőt, akinek még Matisse-nál is vadabb a stílusa.

Frank Gelette Burgess amerikai költő, író és kritikus a kaliforniai *Architectural Reports*-ban számolt be 1910-ben a Salon des Indépendants-ról *Párizsi vademberek* címmel. Portrét írt Matisse-ról, Picasso-ról, Braque-ról, Othon Fries-ről, Metzinger-ről, Herbin-ről és Czóbeltől, ellátogat a műtermükbe, interjút készít velük, fényképet is közöl róluk, és egy-két művük fotóját is mellékeli. Ő is Czóbelt tartja a legradikálisabbnak, igazi vad hunnak nevezi.

Az ő fényképfelvételének köszönhető, hogy tudomásunk, sőt fekete-fehér fotónk is van Czóbel egy korai sokalakos képéről, a *Moulin de la Galette*-ről, amelyet Burgess szívesen meg is vásárolt volna, és amelynek a sorsáról, hollétéről nem tudunk semmit.

Moulin de la Galette 1907-1908.

Az első világháború kitörése, a menekülés Párizsból és Franciaországból korszakhatárt jelent Czóbel festészetében is. Bár Belgiumban és Hollandiában is gyanakodva nézték az ellenséges országok állampolgárait, a tengerparti Bergenben mégis befogadó művészkolóniára talált. Festészete is átalakult, az expresszionizmus és a kubizmus formajegyei jelennek meg a képein, amely a *Bergeni Iskola* is jellemző volt, akárcsak a portré- és csendélet-festés, valamint a sötétebb tónusú színek.

A Bergeni Iskola talán legismertebb alakja *Charley Toorop*, aki neve ellenére nő, és aki körül a 20-as évek második felében egy modern szemléletű művésztársaság alakult ki Amsterdamban. Fia *John Fernhout*, akinek talán a legismertebb filmje a *Spanyol föld* c. dokumentumfilm a spanyol polgárháborúról, és amelynek angol narrátora *Hemingway*, a francia pedig *Jean Renoir* volt. És hogy egy magyar szálat sem hagyjunk említetlenül, *Eva Besnyő* (Besnyő Éva), neves fotóművészt egy időben Fernhout felesége volt. Együtt hagyták el az egyre inkább náci befolyás alá kerülő Németországot, Berlint és költöztek Amszterdamba.

Czóbel sikerei az első világháború után is folytatódnak. Hollandiában, majd Németországban is elismert alkotó. A *Die Brücke* csoporthoz kapcsolódott, majd a *Freie Sezession* tagja lett, tárlataikon is szerepelt, 1925-ben pedig saját gyűjteményes kiállítása volt a német fővárosban. *Herwarth Walden*, a *Die Brücke* c. folyóirat kiadója és kiállítóteremtulajdonos támogatta művei bemutatását. Czóbel ismert lett Németországban, sőt a gyűjtői

elérték Amerikát is. Volt kiállítása New York-ban, de képei eljutottak más amerikai városokba is.

Berlin a húszas években a kontinens legpezsgőbb művészeti központja volt. Itt találkozott Kelet-, Közép- és Nyugat-Európa szinte minden új törekvése a művészetek minden ágában, a színházművészetben, az építészetben, az ipari formatervezésben, a film- és a fotóművészetben. Az orosz konstruktivizmus és filmművészet, a holland *De Stijl*, a drezdai és a müncheni *expresszionizmus*, a *Neue Sachlichkeit*, a *Bauhaus* és számos más iskola, stílus és törekvés képviselői Berlinben találkoznak. Innen és Párizsból indulnak európai körútra a modern festészet irányzatait bemutató vándorkiállítások.

A sikerek és a pezsgő szellemi élet ellenére 1925-ben Czóbel visszaköltözött Párizsba (az otthon meghirdetett amnesztiát követően ekkor tértek haza *Kernstok Károly*, *Berény Róbert*, *Perlrott Vilmos*, az írók közül *Kassák Lajos*, *Illyés Gyula*, *Déry Tibor* és mások). Czóbel Párizsba költözését lassú, de határozott stílus- és szemléletváltás követi. Fokozatosan maga mögött hagyja a fauvizmust, az expresszionizmust, mindenféle avantgárdot, és a következő tizenöt évben az *École de Paris* stílusvilágához, művészetszemléletéhez közeledik, amelyet ebben az időszakban az eklekticizmus és a dekorativitás jellemez.

A második világháború és a fasizmus előretörése készítette Czóbelt újra a költözésre. Míg számos művész, fotós, a magyarok közül *Moholy-Nagy*, *Kepes*, *André Kertész*, *Capa* és mások Amerikába mentek, Czóbel hazaköltözött, és Szentendrén telepedett le.

Mi mentette meg itthon a zsidóüldözéstől, a munkaszolgálatától, a sárgacsillagtól? Mert az, hogy nem tartotta magát zsidónak, bizonyára nem. *Csók István* volt a keresztapja, talán az ő vagy más segítségével mentességet kapott. Olyan biztonságban tudta magát, hogy még ő bujtatta *Hatvany Ferencet*, a festőt és műgyűjtőt szentendrei házában kertésznek álcázva.

Czóbel az átvonuló frontot is átvészelte, majd az új rendszerben is szerencséje volt. Mint Nyugaton jól ismert, szerteágazó kapcsolatokkal rendelkező művészt az új rezsim felhasználta. 1946-ban a Genfben meghívott magyar írók és képzőművészek küldöttségének ő is tagja volt *Illyés Gyula*, *Márai Sándor*, *Kassák Lajos*, *Cs. Szabó László*, *Szőnyi István*, *Ferenczy Béni*, *Pátzay Pál* és mások társaságában. 1948-ban részt vett a Wrocławban rendezett Értelmiségi Világkongresszuson, ahol olyan neves művészek voltak meghívva, mint *Picasso*, *Brecht*, *Éluard*, *Huxley*, *Ehrenburg*, *Nexö*, *Aragon*, *Léger*.

1946-ban a *Szentendrei Festők Társasága* őt választotta elnökének. *Bánovszky Miklós*, a naplója szerint, 1945 nyarán bement a minisztériumba, hogy anyagi támogatást kérjen a művésztelep háborús kárainak helyreállításra. (Munkaszolgálatosok táboraként szolgált a terület a 40-es években. Radnóti Miklós is volt itt kényszermunkás)

Valaki barátilag azt tanácsolta, válasszon a Társaság egy zsidó kommunista festőt elnöknek, akkor biztosan kapnak pénzt. A Társaság Czóbelt választotta, ugyanis nemcsak zsidó származású volt, de a háború után sok más művészhez hasonlóan belépett a Kommunista Pártba.

Kérdés persze, hogy hihetünk-e Bánovszkynak, aki ugyan a művésztelep egyik alapítója, de festőnek korántsem volt kiemelkedő. Száz évet élt (1895-1995), és ezalatt elég sok *ressentiment* gyűlhetett fel benne azokkal szemben, akik valóban zsenik voltak a környezetében *Vajda Lajostól* *Bálint Endréig*, és nem keresték a hivatalosság kegyeit, míg ő

Lenin-portrét festett nem olthatatlan kommunista meggyőződésből. Persze Czóbel jó választás volt. A személye kivédte a támadásokat, bár a Társaságot, mint minden civil szervezetet feloszlatták, a művésztelep azonban továbbra is működhetett. Persze a riválisnak tartott *Európai Iskolát* is megszüntették, a tagjai pedig még évtizedekig a „tiltott” művészet körébe tartoztak.

Ne feledjük azonban, hogy volt Czóbelnek más beágyazottsága is a rendszerbe, mint a párttagsága. Öccse, *Czóbel Ernő* részt vett a Tanácsköztársaságban, 1919 augusztusában letartóztatták, és 1922-ben fogolycsere útján a Szovjetunióba került, ahol a Marx – Engels – Lenin Intézetben kutatott, tanított és a névadók műveinek kiadásával foglalkozott. (Még itthon magyar-német szakos tanári diplomát és doktori fokozatot szerzett). 1936-ban letartóztatták. Kilenc évet töltött a Gulágon, és csak 1947-ben engedték haza. Itthon a Szikra kiadóban is Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveinek kiadásával, fordításával foglalkozott.

Czóbel a nemzetközi ismertségén túl bizonyára a testvérének is köszönhette, hogy nem kellett politizálnia vagy szocreál képeket festenie. Öccse által a család már leróta kötelezettségét a rendszer iránt, és akit - nem mellékesen - több évtizedes elvtársi kapcsolat fűzött az ország vezetőihez.

Ugyanakkor volt Czóbel Bélának egy mindenki számára érthetetlen kiváltsága: kezdettől fogva (1948-tól) kedvére ki-bejárt az országból. A nyarakat Szentendrén, a teleket Párizsban töltötte feleségével, Modok Máriával együtt. Volt útlevelük, vízumuk a hidegháború, a vasfüggöny, a Rákosi-rendszer legsötétebb éveiben is. Párizsban a franciák több alkalommal is rendeztek számára kiállítást, holott tudjuk, hogy ez más esetekben véget nem érő engedélyeztetési és cenzurális tortúrával járt. Ő pedig felcsavart képeit ki-behurcolta az országból, kiállította, eladta őket kedvére. Ilyen kiváltságokra az ÁVH, sőt még inkább a KGB tudta és engedélye nélkül senki sem tehetett szert, legyen bármilyen ismert a párizsi művészeti életben.

Nem tudok róla, hogy kutatta-e bárki, hogy mi állt ezeknek a tényeknek a hátterében Czóbel hírnevén és a személyében rejlő propaganda lehetőségein túl. Gulág-viselt öccsének nemigen lehettek ilyen jó kapcsolatai a KGB berkeiben.

Czóbel indulásakor kirobbanó tehetségű ifjú festő volt, a nagy franciákhoz, németekhez, hollandokhoz fogható, de a 20-as évek második felétől fokozatosan veszített megújuló-képességéből. Megérkezett egy magának kialakított kultúrát, tetszetős, mindenki számára jól emészthető poszt-nagybányai, *École de Paris* stílushoz, hasonlóan más tehetséges, sőt kiváló hazai festőhöz (*Bernáth Aurél, Márfy Ödön, Szőnyi*), és emellett kitartott élete végéig. Persze történt nem kevésbé tehetséges festőkkel, szobrászokkal ennél sokkal rosszabb is. Gondoljunk *Pór Bertalan* Rákosi-portréira, *Pátzay* Lenin-szobrára stb. A megtorpanás okait azonban nem csupán a művészek személyiségében és tehetségének korlátaiban kell keresnünk.

A 20-as évek második felében, végén sokan, köztük *József Attila, Radnóti*, a Párizsból hazatérő *Illyés Gyula*, a pályakezdő *Vas István, Zelk Zoltán* is eltávolodtak az avantgárdtól. Míg a környező országokban, az új utódállamokban virágzott az avantgárd, az utódállam-Magyarországon a klasszicizálódás vált jellemzővé. Persze voltak kivételek: *Kassák, Vajda Lajos, Ámos Imre, Derkovits* és mások. A régi lázadók többsége azonban megtorpan, irányt váltott. A fiatalok, akik nem így tettek, többnyire örökre távoztak az országból (*Tihanyi, Kepes György, Trauner Sándor* és sokan mások).

Nézzük Czóbel korai képeit! Csupa vibrálás, tehetség, bátorság, eredetiség. Nem csoda, hogy nagybányai látogatásakor magával ragadta a fiatalokat, ihletője volt a *Nyolcak* indulásának.

Fauve-os csendélet 1907.

Csendélet 1908

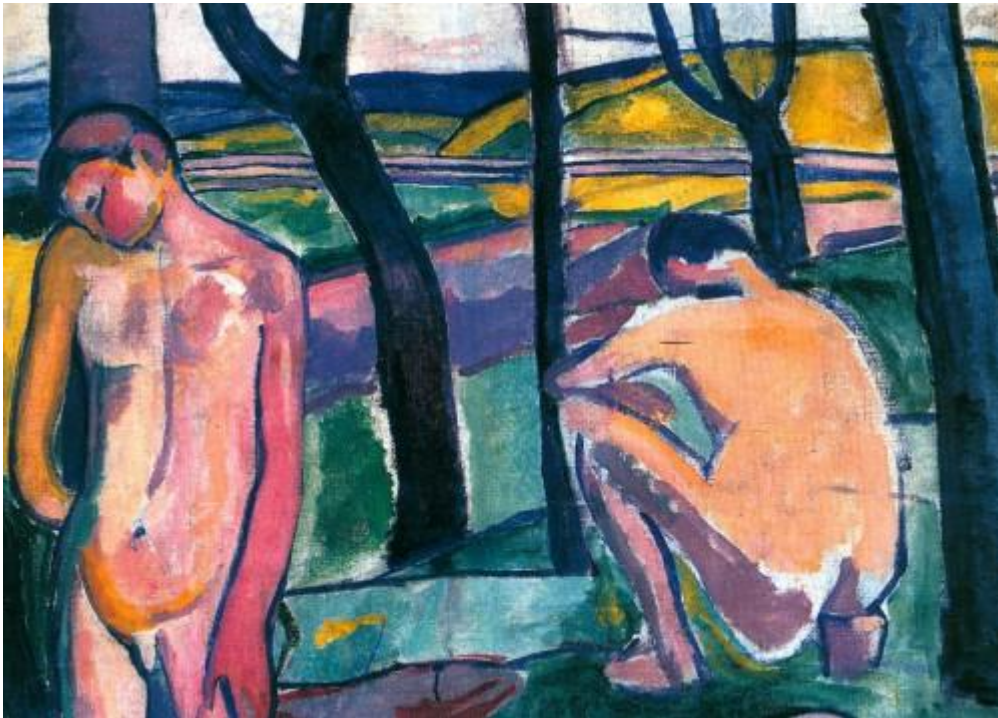
Fiú labdával 1906

Virágcsendélet 1908

Bölöni György portréja 1906

Ülő fiúk 1907.

A holland időszak, a würzburgi nyarak, a berlini évek (amit ismerhetünk belőlük) az expresszionizmust, a Neue Sachlichkeit élesebb konstrukcióit hozták, miközben sokat megőrzött a fauve-os korszak látásmódjából, ami azért sem meglepő, mert a *Die Brücke* látásmódja több ponton is rokon a fauvizmussal.

Meyer úr arcképe 1921. Bergeni lelkész 1918. Falu vége (Neustadt an der Saale) 1922.

Műterembelső 1922.

Itt álljunk meg egy percre.

Valahol itt ragadható meg, a *Berlini utca híddal* (1920) és a *Párizsi utca* (1926) között a fokozatos szemlélet- és ízlésváltás. A *Berlini utca híddal* a fauvizmus és a Die Brücke merész színhasználatát folytatja, megszerkesztettségé a konstruktivizmussal, technicizmusa a Neue Sachlichkeit szemléletével rokonítja. A *Párizsi utca* azonban visszalépésként értelmezhető a posztimpresszionizmus felé. Ez az utcakép nem az expresszionizmus zaklatott, nyugtalan nagyváros-képe. Pedig az lehet az első benyomásunk, hogy a két kép nagyon is közel áll egymáshoz.

Berlini utca híddal 1920

Párizsi utca 1926.

Czóbel festészetében az átalakulás fokozatos. Van olyan párizsi képe a húszas évek második feléből, amely még közel áll a berliniekhez színeiben és kompozícióban, de a felfedezés láza, a keresés izgalma már hiányzik belőlük:

Párizsi utca 1925 után

Sajna-part 1925.

És a későbbiek?

Úgy tűnik, Czóbel eljutott a festészetről alkotott víziójának a határáig. A szürrealizmus, a dada, az absztrakt festészet már nem az ő útja volt. Ezeket már elkorcsosulásnak, dekadenciának vélte. Olyan eltávolodásnak a természetelvűségtől, amelyet az ő művészetfelfogása már nem tudott és nem is akart befogadni.

A berendezkedés évtizedei jöttek, a tetszetős poszt-nagybányai, posztimpresszionista, École de Paris képek tömege. Kulturált, színvonalas, dekoratív, unalmas.

Ülő fiú 1935

Nagy csendélet 1935

Ülő nő (Modok Mária)

Virágok barna kancsóban 1936

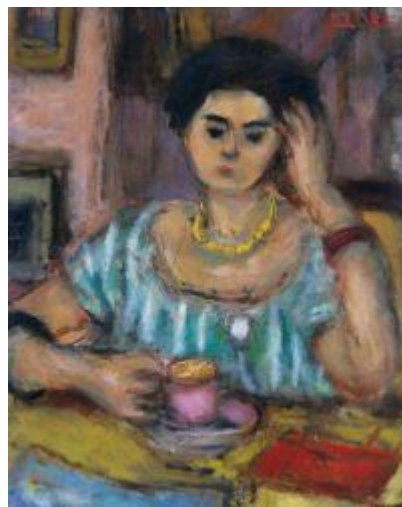
Kertben 1946

Szentendre 1940

Szentendre 1964

Kávéivó nő 1950.

Fekvő nő (Szentendrei Vénusz) 1968.

Mimi 1971.

Asztali csendélet

Óriásnak indult, de csupán biztos ízlésű, jó mester lett. Szellemi izgalom és igazi nagyság nélkül.

Appendix

I.

Czóbel Ernő (1986-1953), míg bátyja Belgiumban és Hollandiában festett, végigharcolta az első világháborút, tüdőlővést kapott, majd felgyógyulva belevetette magát a forradalomba. A Tanácsköztársaságban vállalt szerepéért letartóztatták. Közel háromévi börtönt követően fogolycserével szabadult, és a családjával a Szovjetunióba emigrált.

Míg Czóbel Béla ismét Párizsban festett, Ernő viszonylagos nyugalomban élt a feleségével, *Lányi Saroltával* és kislányukkal, *Czóbel Annával* Moszkvában. A marxizmus klasszikusait kutatta, műveik kiadását gondozta. Nem avatkozott a politikába, a magyar párton, illetve a Kominternen belüli frakcióharcokba. 1936-ban mégis letartóztatták, és tíz évet töltött a Gulágon Szibériában.

Még akkor is a Gulágon volt, amikor bátyja 1940-ben, a második világháború kitörése után hazaköltözött, és Szentendrén telepedett le. Ernő csak 1946-ban szabadult, és csak 1947-ben térhetett haza. Itthon is Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveinek kiadásával, némelykor fordításával foglalkozott. Csupán hat év volt hátra az életéből. 1953-ban meghalt. Bátyjának közel negyed századdal hosszabb élet adatott.

II.

Pogány József

Sógoruk élete még viharosabb volt. Három lánytestvérük közül *Irén* feleségül ment Czóbel Ernő egyik Barcsay gimnáziumbeli osztálytársához, *Schwarcz József*hez, aki hamarosan **Pogány József**ként vált ismertté. Ernő és József bölcsesek lettek, és a doktori disszertációjukon dolgoztak. Ernő *Heltai Gáspárról* és a magyar reformációról értekezett, József pedig *Arany Jánosról* írta a dolgozatát *Riedl Frigyes* irányítása alatt. Az alaposabb felkészülés érdekében Berlinben és Párizsban is látogattak kurzusokat.

Ledoktoráltak, de reményteljes tudományos karrierjüket a történelem elsodorta. Mindketten a világháború frontjain, majd a forradalomban, később a Szovjetunióban találták magukat. Míg Ernő a marxizmus klasszikusaival foglalkozott, sógora belevetette magát a nemzetközi kommunista mozgalom politikai intrikáiba, a Komintern ügyeibe.

Pogány már a tanácsköztársaság idején arrogáns lett és narcista, *Napoleonról* szóló zsenéjét ráerőltette a *Nemzeti Színházra*, majd amikor *Fenyő Miksa* a darabot gyengének, a szerzőt felkészületlennek és tehetségtelennek nevezte, betiltotta a *Nyugatot*. A húszas évek végére, a 30-as évek elejére azonban már, bár kisstílű, de nemzetközi kalandorrá nőtte ki magát.

Először a német ügyekbe avatkozott, majd Amerikába küldette magát a kommunista párt átszervezésére. **John Pepper** néven meg akarta tanítani az amerikaiakat, milyen az autentikus baloldali politizálás. Míg felesége és lányai Moszkvában várták, több kalandos ügye is akadt. Hogy különútjait, kudarcait elfedje, hamis jelentésekkel kábította a Komintern és a szovjet párt vezetőit.

Azt hitte, ravaszul taktikázik, valójában alvajáróként cselekedett, amikor beleavatkozott a Komintern intrikáiba, frakcióharcaiba. Észre sem vette, hogy már ő van a célkeresztben.

1937-ben letartóztatták, családját internálták, őt megkínózták, halálra ítélték és kivégezték. 1956-ban rehabilitálták.

III.

Czóbel Anna, aki operatörként dolgozott a magyar televízióban, lefordította és kiadta szülei (*Lányi Sarolta* és *Czóbel Ernő*) szigorúan cenzúrázott leveleit, amelyeket apja Gulágon töltött tíz éve alatt váltottak egymással. A nagybátyjáról, *Czóbel Béláról* pedig portréfilmet készített. Mindkettőjük életét megismerve igen egyszerűen összegezte a tapasztalatait: vannak **balekok**, ez volt az ő apja, és vannak **mázlisták**, ez volt a nagybátyja.

Vajon ő melyik kategóriába sorolta volna magát?

Amikor ugyanis 1945-ben hazatért (ő jött elsőként, anyja egy, apja két év múlva érkezett), őrá, a Moszkvában végzett filmesre bízták az operatör-képzés elindítását a főiskolán. Tanítványa volt *Zsigmond Vilmostól Sára Sándorig* számos világhírűvé vált operatör, filmrendező.

A helsinki olimpián 1952-ben vezetőoperatőre volt annak a stábnak, amely a tizenhat aranyérmet filmre vette.

A filmgyárban volt státuszban, de szándéka és ambíciói ellenére áthelyezték az éppen induló televízióhoz. Eleinte az élő adások operatőre volt, majd kulturális (*Vers mindenkinek*), képzőművészeti (portréfilmek, köztük *Czóbel Béláról*), ismeretterjesztő (*Jogi esetek*) és gyermekműsorokat (*Cicavízió*, *Zsebtévé* stb.) bízták rá. A komoly művészi feladatot jelentő játékfilmeket, tévéfilmeket nem ő kapta. Amikor megkérdezte, miért, visszakérdeztek: miért nem léptél be 56 után az újjáalakult pártba.

Úgy gondolta, hogy ő már akkor kijárta a kommunizmus történetének iskoláját, amikor a hazaiak még bele se kezdtek.

Hogy mikor és mit kell kérdezni, azt biztosan nem tanult meg.

IV.

Herwarth Walden. Czóbel Béla egyik németországi támogatója *Herwarth Walden*, a *Der Sturm* berlini irodalmi, kulturális és művészeti folyóirat alapítója volt.

A lap 1910-től az expresszionizmus, és általában az avantgárd művészet legfőbb fóruma lett, amelyhez kiadó és kiállító terem is tartozott.

Waldennek fontos szerepe volt az expresszionizmus kibontakozásában, a drezdai *Die Brücke* és a müncheni *Der Blaue Reiter* találkozásában, alkotásaik hazai és európai megismertetésében. Műveik reprodukcióit a lap is közölte, képeiből kiállításokat rendezett. Az expresszionizmus mellett más avantgárd irányzatokat is támogatott, a futurizmust, a kubizmust, a konstruktivizmust, a dadát. A folyóirat nemzetközi merítésű volt: *Apollinaire*, *Marinetti*, *Kassák Lajos* és mások írásait is közölte. Kassák számára a *Sturm* volt a minta, amikor elindította a *Tett*, majd a *Ma* c. folyóiratát.

Walden galériája is hasonló szemlélettel működött. Rendezett kiállítást *Kokoschkának*, *Chagallnak*, *Braque-nak*, *Picassónak*, *Jean Arp-nak*, *Paul Klee-nek*, *Kandinskynak*, *Munch-nak*, az olasz futuristáknak, a francia kubistáknak. Legnagyobb hatású szervezése mégis az 1913-as *Első Német Őszi Szalon* volt, amely a francia szalonok mintájára tizenöt ország kilencven művészenek közel négyszáz művét állította ki. Ez volt akkoriban a modern művészet legnagyobb seregszemléje.

Tárlataiból vándorkiállításokat szervezett, így jutott el Budapestre 1913-ban szinte egy időben Párizsból a futurizmus, Berlinből az expresszionizmus kiállítása.

A náciizmus előretörésével egyre nehezebb dolga volt. Az *Entartete Kunst* körébe tartozott minden, ami őt a modern művészetből érdekelte. A Gestapo fenyegetései elől a Szovjetunióba menekült, ahol a hivatalos kultúrpolitika hamarosan szintén ellenségnek tekintette. Ugyanis, mint tudjuk, a modern művészet kapitalista- imperialista-fasiszta dekadens termék.

Választott szegény, bár nem tudta, hogy ezt teszi, Auschwitz és a Gulág között.

A volgai németek egykori központjában, Szaratovban, a börtönlágerben halt meg 1941-ben.

www.alamy.com - AEP0T0

Lengyel László: A szabadság melankóliája

„A magyar rendszerváltásnak megvannak az egyetemes dátumai. (...) Ám a könyvem nem Magyarország rendszerváltásáról, hanem az enyémről szól.” (19.l.)

„Rendszert váltunk és hűtőgépet (...). Észrevétlen parlamenti demokráciát és jogállamot építünk és befordulunk Nyugat felé – ezt most vesszük észre, amikor kifordulunk Kelet felé és elszáll a szabadság. (...) ismét van Rendszer és pocakos, vésett arcú rendszergazda (...) mi *homo orbanicusok*, mindannyian jól vagyunk.” (10. l.)

Lengyel László könyve memoár és történelmi-politológiai esszé a rendszerváltásról. A műfaj módját arra, hogy a szerző egyesítse a szemtanú és az elemző nézőpontját. A komplex, gyakran szépírói eszközökkel megalkotott szöveg lehetővé teszi, hogy a szerző fiktív vagy rekonstruált beszélőket is megszólaltasson. „*Rendszert váltunk és hűtőgépet. Észrevétlen parlamenti demokráciát építünk...*” Ki beszél itt? Mi valamennyien? Vagy a nép, akit nem kérdezett senki, mégis megéli a változásokat? A Trabantjába tuskolt nagymamával, világútlevéllel és kevéske dollár-keretével birtokában elindul Gorenjét vásárolni Ausztriába. Nincs érkezése holmi zárt ajtók mögött folyó tárgyalásokra figyelni, de érzékeli, hogy a feje fölött hol Nyugatra, hol Keletre fordulunk. Így megy el fölöttünk a történelem.

Ezt a szöveget, a néma népet a rendszerváltás történetének minden fontos fordulópontján megszólaltatja Lengyel. Értelmezése szerint a 90-es évek elejére a társadalom „*megértette, hogy jobban jár, ha távolabb kerül az államtól, a politikától, és önmagában, kisközösségében boldogul. (...) Ma már nem hinnénk, de tömeges hit volt a vállalkozásban, a versengésben, a 'mi jobban hasznosítjuk, mint az állam' eszméjében. Az 1990-es taxisblokádnak (...) Rabár*

pénzügyminiszter legnagyobb megdöbbenésére azzal a népi követeléssel zárult, hogy legyen a benzin ára világpiaci ár, és ne állami hatósági ár.”

A társadalom mentalitástörténetének rajzát Lengyel meghosszabbítja a tizenöt, húsz évvel későbbi állapotokig: *„A társadalom ezer kisebb-nagyobb csalódása (...) kellett ahhoz, hogy ismét hinni kezdjenek a szociális/nemzeti állami gondoskodásban.”*

A komplex szövegalkotás, a különböző nézőpontok megjelenítése fontos része Lengyel politológiai módszerének, amelyet „*realista és neo-machiavellianus*” koncepciónak nevez (346. l.). A machiavellianus ebben a kontextusban azt jelenti, hogy az elemző az ellentétek kilátópontját foglalja el. A hegyeket a síkságról, a völgyeket a hegytetőről veszi szemügyre, a fejedelmet a nép, a népet a fejedelem szemszögéből vizsgálja. A „realista” jelző pedig tovább pontosítja a nézőpont kijelölését: *„Ahhoz, hogy a kilátópontom meglegyen, és ne kerüljön se a „fejedelmek”, se a „népek” befolyása alá, ki kellett alakítanom az autonóm helyet a nyilvánosságban.”*

A magyar rendszerváltás konfliktuális felrajzolása Lengyel számára éppen autobiográfikus elbeszélésmódjánál fogva lehetséges. Személyesen ismeri a különböző oldalak szinte minden szereplőjét. Mint közgazdász a Pénzügykutatóban a szakma idősebb és ifjabb elitjével dolgozik együtt. Családja révén benne gyökerezik a magyar értelmiség minden ágában-bogában, népiben, urbánusban, „pannon”- európeérben. Dédapja Benedek Elek, nagybátyja Benedek Marcell, másod-unokatestvére Benedek István (*Aranyketrec*). Apja Lengyel Dénes, a magyar mondavilág elismert feldolgozója, édesanyja, Kovács Ágnes, néprajzkutató, a kalotaszegi népmesék gyűjtője. Szoros rokoni szálak fűzik Lengyelt mindkét ágról Erdélyhez, a Székelyföldre, Kolozsvárhoz.

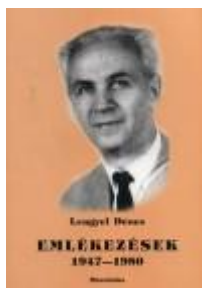
A kilátópont megrajzolásának fontos eleme a visszatekintés személyiségének, világlátásának történetére. Kamaszként, egyetemistaként 68-as hosszú hajú lázadó volt, aki átélte azt a „*varázslatos pillanatot*”, amikor „*a budapesti fiatalok órái együtt jártak a párizsi, a prágai diákokéval*”, amikor megszűnni látszik a magyar világ magyar világ lenni, helyette „*világ világ*” lett. A 68-asság később jó kapcsolódási pontot jelent a demokratikus ellenzékhez.

Párttag volt (1988-ban zárták ki Bíró Zoltánnal, Király Zoltánnal, Bihari Mihállyal együtt), de nem a létező szocializmus vonzotta. Önigazgató, egyenlőséget és szabadságot valló demokratikus rendszert képzelt el a klasszikus marxizmus, a trockizmus, majd a gramscsiánus eurokommunizmus alapján. Marxizmusa, párttagsága, részvétele a reformközgazdászok munkájában teremtettek kapcsolódási pontot az MSZMP reformszárnyához.

Később, ahogy maga fogalmaz, mint anti-etatista és anti-korporatista közel került a liberálisokhoz, ugyanakkor mint institucionalista és szegénypárti, a szociáldemokráciához vonzódik. A jelenre nézve baloldali liberális közéleti értelmiségként definiálja magát. (176. l.)

Lengyel László a családja révén ugyanakkor átélhette, átgondolhatta, mit jelentett kirekesztetté, zsidónak bélyegzetté válni a két háború közötti Magyarországon. Édesapja, aki Benedek Elek unokája volt, zsidónak minősült, mert apja zsidó volt, sőt anyai nagyanyja, Benedek Elek felesége, Fischer Mária is zsidónak született. Lengyel Dénest behívták munkaszolgálatra. Önéletrajzában leírja, milyen lelki szenvedést, meghasonlást, identitásválságot, szégyent élt át üldöztetése alatt.

Éppen ez a sokféle szálon való kapcsolódás a magyar társadalomhoz, erdélyi és hazai közösségekhez, valamint néptanítói ambíciói, amelynek folytán állandóan járta az országot, előadást tartott kisebb-nagyobb városokban, falvakban, lehetővé teszik számára, hogy a magyar társadalom szinte minden szegmensét képes legyen egyszerre belülről és kívülről látni, sőt egyiket a másik szemszögéből érzékelni.

Jól látja többek között, hogy a magyar társadalom egy részében, gyakran a népiek és a volt keresztény középosztály leszármazottai körében a felszín alatt ott lappang a reflektálatlan antiszemitizmus. Csengey Dénes azt találta mondani Lakitelken, hogy „*az igazi vidék-Magyarországot képviseljük a Moszkva hatalma és a Nyugat hitelei között őrlődő gyökértelen Budapest-Magyarországgal szemben.*” Lengyel László arra emlékeztette Csengeyt, hogy „*Ha nem küldik a gyökeresek a gyökérteleneket a gázba, akkor nyugodtan gyökerezhetnek.*” (249. l.)

Felidézi Keresztury Dezső emlékiratainak egy epizódját a Horthy korszakból. A család badacsonyi nyaralóját felajánlotta Szegfű Gyulának és feleségének egy kis nyári kikapcsolódásra. Keresztury anyja, a zalaegerszegi polgármester katolikus özvegye, Szegfűnét szemtől szembe lezsírozta és becsmérelte. „*Mire felocsúdtam csodálkozásomból, anyám (...) már néhány csúnya jelző kíséretében megütötte Marikát, aki szó nélkül elrohant. (...) Természetesen Marikával vállaltam szolidaritást, s anyámmal megszakítottam minden kapcsolatot.*” (202. l.)

Az epizód jól mutatja, hogy a politikai célú manipuláció, gyűlöletkeltés hogyan mérgezi meg a magánéletet is, hogyan írja felül a legelemibb morális normákat, a jól neveltség, a kulturált viselkedés, a vendégszeretet évszázados magatartásformáit. A kibeszéletlenség, a szembenézés hiánya, az újabb és újabb manipulációk egymásra rakódnak, és mérgezik mindmáig a társadalom tudatát.

A biográfiai, családtörténeti tények kontextusában nem meglepő, hogy a rendszerváltást előkészítő évtizedben Lengyel László minden csoporttal megtalálta a kapcsolódási pontot, részt vett a legkülönbözőbb szervezetek alapításában. Ideális közvetítő volt, anélkül, hogy kizárólagosan bármelyiknek is elkötelezte volna magát. „*Egyszerre lehettem ott az MDF, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, az Új Márciusi Frontnak, a Nyilvánosság Klubnak az alapításánál*”, de segített a Fidesz, az MSZMP-s reformkörök, az MSZDP, a kisgazdák megszerveződésében is.

Nem lett egyik csoport „*hasznos idiótája*” sem, (ahogy Lenin nevezte a kommunizmus nyugati propagálóját), de nem lett (Gombrowicz-csal szólva) féloldalas szabadgondolkodó sem, aki csak a más térfelén bírál, a sajátján fanatikus. Szocializmus felfogása irritálta az

állampártot, nemzetfelfogása a népieket, a jozefinizmus és a görög felemlítése a szabaddemokratákat. Arra törekedett, hogy minden helyzetben a maga módján legyen magyar, szocialista, liberális és európai.

Lengyel nézőpontja azonban ennél is komplexebb, hiszen elemzőként nem azonos a rekonstruált 80-as évekbeli önmagával. Ez az újabb komponens teszi teljessé azt a realista mecchiavellianus nézőpontot, ahonnan bemutatja és értelmezi a rendszerváltás folyamatát.

A könyv címe *A szabadság melankóliája*, ami nem meglepő, ha a mű teljes ívére, harminc egynéhány év történetére gondolunk. A kezdet 1981: „1981. december 13-án, a lengyel szükségállapottal kezdődött a rendszerváltásom (...). Így, és ebben a rendszerben fogom leélni az életemet, hacsak el nem menekülök külföldre. A keleti blokk reménytelen. Magyarország reménytelen. (22., 24. l.)

A következő évtizedekben voltak nagyszerű, a világtörténelmet is befolyásoló pillanatok, mint a keletnémetek kiengedése az osztrák határon, amely felgyorsította a berlini fal leomlását és a két Németország egyesítését. Volt eredményes együttműködés a politikai riválisok között, mint a Bibó-évkönyv, Nagy Imre és társai újratemetése, a kerekasztal tárgyalások, a békés átmenet levezénylése, egy európai típusú demokrácia intézményrendszerének közös megteremtése.

A történet vége harminchárom évvel később, 2013-14-ben, azonban már nem különbözik a kiindulóponttól: „Megint el kell gondolkodnom, mint 1981. december 13-a után: lehet, hogy olyan világon és Európán kívüli rendszerben kell leélnem az életemet, amely elviselhetetlen? A végtelen történet újabb állomásához következett, amikor visszatalált elejéhez.” (388. l.)

A melankólia ennek a visszaérkezésnek szól, és annak a folyamatnak, amely a rendszerváltás eredményeinek lerombolásához vezetett a politikai, gazdasági és szellemi elit emberi minőségének és teljesítményének következményeképpen. A társadalommal folytatott párbeszédéről, a többség boldogulásáért érzett felelősségről minden kormány megfeledezett a választásokon megszerzett legitimitás gögijében, a szerzés és a hatalom mámorában.

Lengyel László a rendszerváltást követő minden kormányzatban érzékelte a pretoriánus törekvések jelenlétét, 2000-től az erősödését, 2010 után pedig a rendszerváltás szinte minden eredményének lerombolását, egy vezérdemokrácia kiépítését. A demokrácia hűlt helyén végül nem maradt más, mint a korlátlan felhatalmazású vezető és környezete. Olyan rendszer jött létre, amelyben a tárgyalás a gyengeség jele, a hatalomgyakorlás elve pedig a mindenért semmit. „Vaskor, Fortinbras, rablólovag elv.”

Lengyel mindössze két kormányt említ, amely szakszerűen, a társadalom érdekeinek figyelembevételével és eredményesen dolgozott, a Németh- és a Bajnai-kormányt, de a választók egyiket sem méltányolták. Igaz, teszem hozzá, nem is állt mögöttük politikai erő. Mindkettő átmeneti fegyverszünet volt a vetélkedő hatalmi pólusok között.

A politológiai, történelmi memoár a gyökerek felidézésével kezdődik. Két szöveg áll a bevezetőben egymás mellett. Az egyik a magyarországi, a másik az erdélyi történelem fordulópontjait foglalja össze az ötvenes évektől napjainkig. A hazai Rákositól a homo orbanicus megjelenéséig idézi fel a fontosabb eseményeket, és a „Lépj vissza a kiindulóponttra” mondattal fejeződik be. Az erdélyi is a jelennel zárul: „És a budapesti politika most követi el a harmadik történelmi 'több mint bűn, hibá'-t (...), amely Erdély

elvesztéséhez és a romániai magyarok kiszolgáltatottságához vezetett.” A két bevezető előre vetíti a könyv egészének ívét, a melankólia okát: a magyar történelemnek ebben a reményteli szakaszában sem sikerült átlépnie a magyar társadalomnak a maga árnyékát.

Lengyel a saját, 1981-ben kezdődő rendszerváltás-történetét olyan emberek portréinak megrajzolásával kezdi, akik a korszak emblematikus figurái, személyiségük, példájuk, munkájuk révén segítették szakmai, morális és szellemi identitását formálódni. A portrék később is meg-megszakítják a rendszerváltás történetének elbeszélését, mint ahogy a már bemutatott szereplők is vissza-visszatérnek a későbbi események felidézésekor.

Az első portré **Kis Jánosé**, amely egy hosszú, a hetvenes évek közepétől a kilencvenes évek közepéig tartó, eleinte szoros, majd egyre lazuló szinte baráti kapcsolat rajza. *„Azt hiszem, hogy 1977 és 1989 között már-már barátok voltunk. De 1981 decembere és 1984 decembere között álltunk legközelebb egymáshoz (...) ebben az időben mentorom, politikai és erkölcsi vezetőm volt. (...) A toleranciát, a más igazságok mérlegelését oltotta belém. Ez az alapjában ugyancsak igen/nem, doktriner személyiség (...) ekkor megértésre és beleérzésre nevelte önmagát és magával együtt engem is.”*

A portré dialogikus formában folytatódik, amelyet az tesz hitelessé, hogy Lengyel önreflexiója is dialogikus. *„Hajlamos voltam a szélsőséges kilengésre. Kegyetlen támadó kedv, brutális, megsemmisítő szenvedély lobogott bennem. Észrevétlen kisebb-nagyobb egyensúlyokat alakított ki bennem. (...) Állítod, hogy az ellenzék haszna szempontjából nézett engem és kihasználta a naivitásomat, mint sokan másokét! Ugyanaz a jakobinus, doktriner, bolsevista-lukácsista Naphta volt és maradt! (...) De ma is hiszem és tartom: akkor mélyen érző és gondolkodó, derék ember és gyöngéd barát volt.”*

1985-ben, a monori találkozón, amikor Donáth Ferenc szervezésében az ellenzék két szárnya együttesen kereste a kibontakozás útját, Lengyel László beszélgetett Bence Györggyel a demokratikus ellenzék és a közte kialakult feszültségről, majd szakításról. Bence ugyanis a párizsi *Magyar Füzetek*ben megtámadta a szamizdatos ellenzéket, mondván, hogy a lengyel szükségállapot után az ellenzékiiségnek ez a formája már nem időszerű. Tévétnak nevezte a küzdelmüket. A szamizdatot pedig egy rosszul felfogott népfrontosság miatt eszmei minimalizmussal vádolta. Vitriolos véleménye az volt, hogy hárman írják, és ugyanannyian olvassák. Ezzel az értékeléssel *„kiírta magát a haladó értelmiség köréből”*. Lengyel, ismerve az előzményeket, tréfásan így szólította meg: *„Trockij elvtárshoz van szerencsém?”*

A rendszerváltás után Lengyel László is hasonló helyzetbe kerül, amikor egy cikkében annak a véleményének adott hangot, hogy az SZDSZ-nek nincs esélye nagy párttá válni, mert nincs társadalmi beágyazottsága, és a nép nem vágyik az uralma alatt élni. Úgy vélte, hogy mind a kádárista, mind az antikádárista elitnek mennie kell. Név szerint többek között Haraszti Miklós és Kis János nevét is megemlítette. Bence akkor úgy értékelte a Lengyellel történeteket, hogy *„túl okos és önálló voltál ahhoz, hogy örökké megbűvölten nézd a nagy Kát, a nagy kígyót.”* Arról azonban nem szól Lengyel, hogy a Bencében forrongó harag, rosszmájúság, sőt tán bosszúvágy miként befolyásolta a Fidesz és személy szerint Orbán politikusi értékvalasztásait, amíg személyes tanácsadója volt (1990-94). Ehhez némi támpontot adhat visszamenőleg is Orbán legutóbbi, 2015-ös „évértékelője”, amelyben a liberalizmus elleni szokásos kirohanásakor Bencére hivatkozott, aki állítása szerint úgy vélekedett, hogy *„A liberálisok nagyon toleránsak, csak a fasisztákkal szemben kérlelhetetlenek. Hogy rajtuk kívül mindenki fasiszta, arról nem ők tehetnek.”* Persze az idézet autenticitása bátran kétségbe vonható.

Kis János portréjának megrajzolása közben a rendszerváltás története is halad előre, 81-ben megjelenik a *Beszélő* első száma, később elkísérjük Kis Jánost a Galamb utcai Rajk-féle szamizdat-butikba.

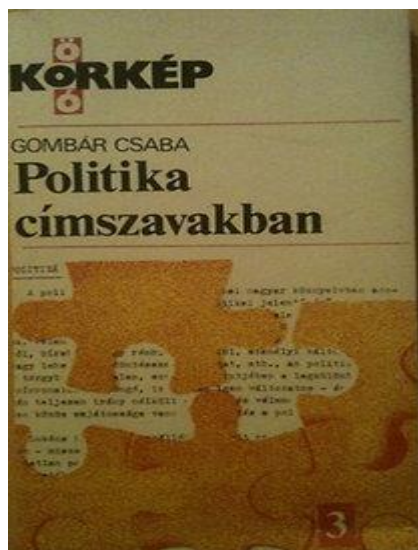

A Pénzügyminisztériumban és a Pénzügykutatóban a KISZ égisze alatt készül a *Fehér könyv*, amelyben az ifjú közgazdászok, Csillag István, Matolcsy György, Patai Mihály és Lengyel László elemzik a magyar gazdaság helyzetét, és keresik a változások lehetséges irányait. (Patai Mihály később kivált a reformerek közül. *„Ti kis szekta vagytok Názáretben, győzni*

majd évszázadok múlva fogtok. A birodalom, a légiók itt vannak, én a római polgárságot választom.”- mondta.) Kis János megjelenteti a Gondolatok a közeljövőről c. szamizdat cikkét, amely az ellenzék feladatainak, programjának irányát keresi. Majd utalás történik későbbi eseményekre, az 1987-re elkészült Társadalmi szerződésre, és az 1989-es Kék könyvre, amely az SZDSZ programja lett.

Kis János később már csupán az említés szintjén jelenik meg a rendszerváltás későbbi történetében, ugyanis 1988-89-ben az Egyesült Államokban volt vendégtanár. Nem volt jelen az SZDSZ megalakulásakor, nem lett parlamenti képviselő, 1991-ben lemondott a pártelnökségről, 2002-ben pedig a pártból is kilépett. „A legismertebb élő filozófus akart lenni.” véli Lengyel, és bizonyára nem alaptalanul.

Gombár Csaba portréja a 80-as évek első feléből alkalmat ad arra, hogy Lengyel felvillantsa a korszak egyik fontos kérdését *Politika címszavakban* című Gombár-könyv kapcsán: a politikai és gazdasági liberalizmus viszonyát. Nyugaton ekkor virágzott a gazdasági liberalizmus Thatcherrel, Reaganel, Hayekkel és Friedmann-nal, Keleten pedig a reformközgazdászokkal. Gombár munkája egy diktatúrában emlékeztet a politikai liberalizmus alapértékeire, amely „a politikai szabadságot az egyenlőséggel kívánja ötvözni, s az egyenlőséget csak az állampolgári szabadságjogok tényleges gyakorlása útján tartja elérhetőnek.” A korszak valós kérdése, hogy vajon a gazdasági liberalizmus nem az egyenlőtlenséget növeli-e a társadalomban. Vajon létezik-e politikai szabadság nélkül működőképes gazdaság? Van-e lehetőség a szabadság és az egyenlőség együttes érvényesülésére?

Gombár az első szabadon választott kormány működésére kitekintő szövegrészek egyikében szerepel majd újra. Ő és Hankiss Elemér kemény küzdelmet vívtak az Antall-kormány állampárti törekvéseivel a közszolgálati média függetlenségéért, a pártatlan tájékoztatásért. Évekkel az Antall-kormány bukása után Boross Péter azzal dicsekedett Lengyelnek, hogy „én voltam, akinek az volt az álláspontja, hogy a két barátodat /Hankiss Elemért és Gombár Csabát/ bilincsből kellene kivezetni a Magyar Televízióból és a Magyar Rádióból.” (357. l.) Szemléletes adalék ahhoz, hogy a politikai elit mennyire volt alkalmas arra, hogy megőrizze a liberális demokrácia intézményrendszerét, és egyáltalán szándékában állt-e, vagy a rendszerváltás számukra csupán azt jelentette, hogy „most mi következünk.” A rendszerrel a szemükben talán nem is volt semmi baj, csak a hatalom volt rossz kezekben.

A **Liska Tibor**ról készült portré egy „szabad embert mutat be egy nem szabad világban”. Meghökkenő és lenyűgöző, radikális és rabiátus forradalmár szellem volt ő Lengyel leírásában. Csupa paradoxon. Olyan szocialista, aki gyűlölte az egyenlősít, olyan liberális, aki tagadta a magántulajdon monopóliumát. Milyen tökehasznosítás az, vallotta, ahol születés alapján választódik ki a hasznosító. Nem hitt sem a szocializmus, sem a kapitalizmus megreformálhatóságában. „Telitorokból ordított érthetetlen nyelven. Saját ismeretlen fogalmait hajította közénk, anélkül, hogy megmagyarázta volna őket.” Kíméletlen gúnnyal leplezte le a rendszer vezető közigazdászait: „És akkor jön ez a jobbfasizmusról balfasizmusra tért, Imrédy-gyerekből Gerő-gyerekké vált hályogkovács (...)”

A paradoxonok ezzel nem érnek véget: „Minden tekintélyre, címre, rangra köpött. Undorodott a poloskás provincializmustól. De utálkozott a tömegforradalomtól is. Kizárólag az egyének forradalma, önfelszabadítása a cél, vallotta”. Két felszabadulást ismert el, a 45-öst és az 56-ost. Az egyikben „vége lett az urak világának, elment a fejünk fölül Isten, király, haza. Másodszor pedig kirúgtuk Rákosit és Gerőt, az oroszokat és a gonosz ostobákat.”

A Szolidaritást és a lengyeleket ostoba népségnek tartotta. Imádkozó sáskáknak nevezte őket, miközben ótestamentumi átkokat szórt Jaruzelskire.

Egy alkalommal, amikor egy tiltakozást kellett volna aláírnia, „(b)assza meg, félek, mondta, (...) aztán kért egy tollat és aláírta.”

Mészöly Miklósról nem készült külön portré, de a legélesebb, legpontosabb mondatok mégis az ő szájából hangzanak el a rendszerről, Kádárról, az országról:

„Kretén. Sőt most már érelmeszesedett kretén. (...) De éppen ez a varázsa: csak egy igazi hülye tudja lenyűgözni az igazi hülyéket. Ferenc József, Horthy Miklós és Kádár mind ostobák, de mindegyiknek volt pontosan annyi esze, ami egy ilyen ostoba ország vezetéséhez kellett. Ha kicsit több eszük lett volna, biztosan úgy végzik, mint Kossuth vagy Széchenyi, Károlyi vagy Nagy Imre”.

De Mészöly volt az is, aki 1986-ban a pártfunkcionáriusokat arra emlékeztette, hogy *„az Írószövetségre nem elsősorban az íróknak, hanem a politikának van szüksége. Mi tudunk írni.”*

Rövid portré idézi meg a korszak befolyásos közgazdászait, **Hagelmayer Istvánt, Antal Lászlót, Kopácsy Sándort, Jánosi Ferencet, Hetényi Istvánt**. Hetényi, aki több mint harminc évig dolgozott a Tervhivatalban, részt vett a 68-as új gazdasági mechanizmus előkészítésében, 1980-ban pénzügyminiszter lett. Itt, a hatalom központjában tette lehetővé, hogy a fiatal, 25-35 éves munkatársak félében át szabadon vitatkozzanak munkaidőben azon, hogyan lehet és kell megreformálni a magyar gazdaságot. A fiatalok megállapították, hogy a jozefinista, felülről bevezetett reformok korszakának vége, politikai változások, társadalmi részvétel nélkül nincs megoldás a magyar gazdasági rendszer válságára. A vállalati tulajdonosi rendszer reformját javasolták, a KGST helyett a kelet-európai kis országok közötti integrációt. Kiálltak az aktív, reformközgazdaság mellett. Ez lett a *Fehér könyv*, amellyel egy időben több más, hasonló szellemű tanulmány is készült (Tardos Márton, Bauer Tamás) a magyar gazdaság alternatíváiról. Lengyel László ezeket a tanulmányokat nevezi **hivatali szamizdat**nak, mivel ezek nem kerülhettek nyilvánosságra, belső, szakértői anyagoknak számítottak. Mégis terjedtek, hatottak, és végül becsatornázódtak a politikai ellenzék programjába.

Közben nemzedékváltás történt az állampártban is. Jöttek az újak, Pozsgay, Grósz, Berecz, Németh Miklós, Medgyessy Péter és mások. Kádár és csapata a korábbi elitekhez és a régió vezetéséhez képest ugyan felelősségteljesebben viselkedett a rendszer válságba jutásakor, amikor lassan távolodni kezdtek a keleti válságzónától és közeledtek a Nyugathoz, csatlakoztunk az IMF-hez, végül mégsem tudták elkerülni a rendszer összeomlását. Persze ehhez majd a gorbacsovi politika kellett.

Mindezzel párhuzamosan **Donáth Ferenc** 1979-86 között azon dolgozott, hogy az ellenzék egységét megteremtse. A demokratikus ellenzék és az ötvenhatosok együttműködése az ő segítségével jött létre, majd sor került a kapcsolatfelvételre a népiekkel is. A szót értés lehetőségének dokumentuma az 1980-ban szamizdatban megjelent Bibó-émlékkönyv, amelyben a hetvenöt tanulmány a magyar értelmiség szinte minden körét felölelte.

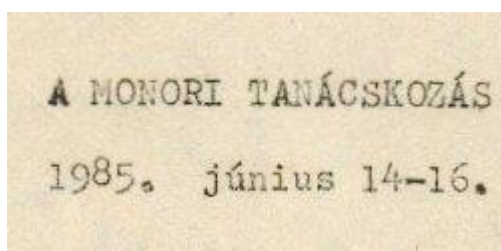
Pap Mária, Kenedi János, Donáth Ferenc

Donáth Ferenc portréját Lengyel csupán lábjegyzetben rajzolja meg Balassa Péter és Kis János idézetekre támaszkodva. Ennek indokait csak találgathatjuk. Vagy csak futólag ismerte, és nem voltak róla számottevő személyes tapasztalatai, vagy nem tudta túltenni magát azon, amit így írt le: „45 után részese volt a legmagasabb hatalomnak mind a rákosista „győztes”, mind a nagyimrista „vesztes” életre-halálra menő ügyekben.(...) És volt benne a senecai szerepből: nevelője és közvetlen harcostársa volt a Kádár János nevű Nérónak.”

Lengyel leírása talán hiteles, de hiányos. Nem szól arról, hogy Donáth a Horthy rendszerben illegális kommunista volt, le is tartóztatták, 1951-ben pedig Rákosi küldte börtönbe, és csak 1954-ben szabadult. A forradalom után a Nagy Imre perben 12 év börtönre ítélték. Egy évvel fiatalabb volt Kádárnál, aki már az illegális pártban is több tisztséget is betöltött, 1945-től pedig tagja volt a politikai bizottságnak, szemben Donáthtal, aki csak a forradalom idején került be a testületbe. Nem hiszem, hogy Kádárnak Donáthtól kellett volna tanulnia a Néróságot. Bár lehet, hogy az ismereteim hiányosak.

Donáth általános elfogadottsága azonban vitathatatlan. Vele, noha nagyimrista volt, a nomenklátúra is szóba állt, a népiekkel is jó kapcsolatot ápolt, hiszen 1939-ben egyike volt a *Nemzeti Parasztpárt* alapítóinak, 1945 után pedig mint közgazdász főként a mezőgazdasággal foglalkozott. Az 56-osok maguk közülük valónak tekintették mint a Nagy Imre per elítéljtét.

Donáth Ferenc emellett kiváló szervező is volt. Ennek köszönhető, hogy létre jött 1985-ben a **monori találkozó**, ahol a népiek, a demokratikus ellenzék, az ötvenhatosok, a reformközgazdászok és számos más neves értelmiségi is jelen volt.

Az együttműködés feltételei, amelyeket a népiek kötöttek ki, mégis azonnal a felszínre hozták a magyar társadalom mindmáig kibeszéletlen problémáit. A háború után kellett volna megtörténnie a szembenézésnek a 20. századi magyar történelemmel. Ezt azonban a kommunista diktatúra ellehetetlenítette előbb brutális és sommás ítéleteivel, később a bűnök szőnyeg alá söprésével. Mind s diktatúra megalapozása, mind a konszolidáció ellenérdekelt volt a társadalom egészséges öntisztulásában, és ezzel felmentést is adott a szembenézés kötelezettsége alól, ami azután a traumák, az elfojtott bűnök, az önfelmentések több évtizedes betokosodásához vezetett.

A népiek feltételei bizonyos **tabuk** kijelöléséhez kötötte a párbeszédet. Nem lehetett szóba hozni azt, hogy az 1938-44-es jobboldali rezsim **nacionalista és gyilkos rendszer volt**, hogy a területszerzésért **a náciizmus szövetségesévé lett az ország**, hogy a II. világháború során **a magyarok által megszállt területeken súlyos atrocitások, háborús bűnök történtek**, hogy **a magyarok társfelelősök a zsidók üldözéséért, kirablásáért és meggyilkolásáért**. Tabu volt az is, hogy **ki, mikor és hogyan kötötte meg a maga kiegyezését a kádárizmussal**.

Az azóta eltelt harminc év sem tudott ezen a helyzeten változtatni. A tabuk fennmaradtak, hacsak nem a visszajukra fordultak, és a Horthy-rendszer mentegetéséhez, sőt apológiájához

vezettek. Már az Antall-kormány alatt hazaszállították Horthy hamvait, és Kenderesen megrendezték az újratemetését. Az utóbbi években elszállították a Kossuth térről Károlyi Mihály szobrát, Tisza Istvánét visszahelyezték, a Szabadság téren felállították a német megszállás emlékművét, amely a magyarokat ártatlan Gabriel arkangyalként ábrázolja a birodalmi sas fenyegetésében. A volt keresztény középosztály leszármazottai a Horthy-rendszer és a maguk bűneinek teljes feloldozását szeretnék rákényszeríteni az országra, és az **áldozatokat szeretnék ismét a bűnbak szerepében látni.**

Lengyel László azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a homo kadaricus, az átlagos kisember országszerte maga is részese ennek a hamistudatnak. *„A homo kadaricus nem foglalkozott a holokauszttal. Ültek a zsidók házaiban, ettek a tálaikból, feküdtek az ágyaikban, elmentek a romos zsinagógájuk mellett – a zsidók úgy tűntek el világukból, mintha sosem lettek volna.”* Kolozsvári családi emlékeket is felidéz erről a közönyről, sőt mohó szerzésvágyról. Édesanyja barátnőit, osztálytársnőit tuszkolták a vagonokba, és ugyancsak édesanyja osztálytársai voltak azok, akik a zsidóktól elvett üzletek megszerzéséért tülekedtek. *„A közöny takarója alatt ott hevert a kifosztottak és megalázottak kisebbségi világa.”*

A **monori találkozó** koordinálását Donáth végezte, a népiek részéről Csoóri és Csurka, a demokratikus ellenzék részéről Kiss János és Kenedi voltak a szervezők. A bevezető előadáshoz a népiek ragaszkodtak. **A főszónok Csurka volt.** Lengyel megjegyzi, hogy Petur szerepét játszotta. A kép, amit az ország és a nép helyzetéről festett, Lengyel megítélése szerint **viasszatetsző és hazug volt.** Ellentmondott a tényeknek, a stílus és a nyelv színvonalatlan és **bombasztikus** volt. Az idősebb nemzedék, az ötvenhatosok azonban dicsérték és egyetértettek vele. Lengyel úgy érezte, hogy **ez nem Európa felé visz,** hanem az ellenkező irányba, hogy rossz helyre tévedt, hogy nem kellene itt lennie.

Csurka alakját és szerepét Lengyel a következő évtizedekre kitekintve is értékeli. Antall érkezésével Csurka háttérbe szorult. Az addig domináns harmadikutas politika helyett az MDF a nyugati kereszténydemokrata konzervatív liberalizmus irányába fordult. Csurka Antall-lal szemben Tiborcot játszott, az úrral szemben a kisemmizett parasztot. Lengyel úgy értékeli, hogy Monoron még nem jött felszínre Csurka *„brutális és gyilkos énje”*, csak azután, hogy Antall ült a trónra, amelyről azt gondolta, hogy az övé.

Mészöly Miklós igazi **„pannon”** beszédet mondott a **„hun”** hőzöngéssel szemben. A *„kődösítést, lirizálást, patetizálást”* elvetette. **A közgazdászok** pedig kifejtették, hogy a Csurka által vázolt kép nem valós. Szó sincs folyamatos hanyatlásról. A 68-as reformok igazi fejlődést hoztak. A további gazdasági reformok azonban már csak társadalmi változásokkal párhuzamosan lehetnek eredményesek.

Lengyel a felszólalásában magát **hatvanhetes, hatvannyolcasnak** nevezte, utalva mind a kiegyezésre, mind az új gazdasági mechanizmusra, mind a 68-as diákmozgalmakra. A 68-as reformok szerinte is igazi fejlődést hoztak. A második gazdaságban az emberek megtanultak számolni, tervezni, eredményesen gazdálkodni. Ezt most már az államnak és a nagyiparnak is meg kellene tanulnia.

Szűcs Jenő nem szólt hozzá, de megjegyezte Lengyelnek, hogy az a baja az országnak, hogy **mindenki érzelmi kuruc, 48-as „talpramagyar”, még Bibó is, pedig ide 67-esek kellenének.** Dicsérte Lengyel bátorságát, hogy ebben a közegben vállalni merte a kiegyezés szellemét.

1985 azonban nemcsak Monor éve volt, hanem **Gorbacsov** első titkárrá választásának éve is. Elkezdődött a *glasznosztj* és a *peresztrojka*. Kádár azonban nem az új Hruscsovot látta benne, aki végre nem fog keresztbe tenni a magyar reformoknak, hanem azt, akinek kicsúsznak a kezéből a dolgok, aki alkalmatlan a birodalom irányítására. Gorbacsov pedig Kádárt sorolta azok közé a kivénhedt kelet-európai vezetők közé, akiknek menniük kell. Végül Keleten is, Nyugaton is Grószban látták Kádár utódát.

1987-től a **szovjet** politikában megjelenik az a **doktrína**, hogy a kelet-európai államoktól szabadulni kell, mert csak viszik a pénzt, gyengítik a szovjet gazdaságot. Ez a felfogás felgyorsította a térség kiszabadulását a szovjet tömbből.

Lengyel elgondolkodik azon, hogy vajon **Gorbacsov miért nem a kínai utat választotta**, a gazdasági reformot, kiemelt és kivételes gazdasági övezetek felállítását a birodalom határozott irányítása mellett. Szerintem a szovjet elit már alig várta, hogy a központi hatalom meggyengüljön, és kedvére szétlophassa az országot, és a világ legfelkapottabb üdülőhelyein dolce vitázzon.

1985 a fordulat éve. **Monor után szigorodás** következett a belpolitikában. Pártfegyelmet kaptak az ott megjelent párttagok, így Antal László, Kósa Ferenc, Lengyel László. Az ellenzék üldözése is keményebb lett, a pártkongresszuson pedig megerősödött a nagyvállalati lobb, amely csak vitte a pénzt, de nem volt képes piac-konform termelésre. Az **olajválság** következtében Nyugaton megbicsaklott a jóléti állam, nálunk pedig az életszínvonal emelkedése.

Lengyel értelmezésében ez sarkalatos pontja volt a rendszerváltásnak, ugyanis a homo kadicus fő jellemzőjének az *életforma nacionalizmust* tekinti. Azt a viszonylagos önrendelkezést és egyéni gyarapodást, amelyet a háztáji, majd a második gazdaság jelentett, és amely a 80-as évek végén kapott halálos ütést. Nem csupán a gazdasági válság miatt, hanem azért is, mert a **világútleve**l birtokában megindult a tömeges ausztriai bevásárló-turizmus. A homo kadicus itt és ekkor szembesült azzal, hogy az ő viszonylagos életforma-kiváltsága milyen szegényes, akárcsak a burgenlandi falvak lakóinak életmódjához képest is. Lengyel szerint a nép szemében ekkor bukott meg a Kádár-rendszer.

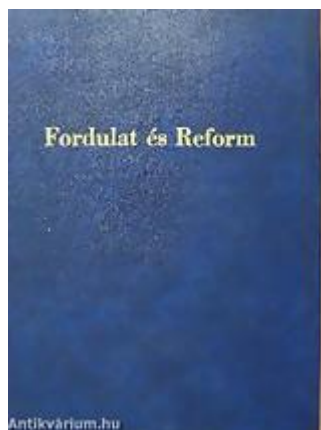
Lengyel felhívja a figyelmet arra is, hogy **Orbán** pálinkafőzése, kolbásztöltése, a borkészítés, a kertművelés, a család emlegetése, a rezsicsökkentés, a gyanakvás ébrentartása az idegenekkel, az értelmiséggel szemben, nem más, mint **rájátszás a homo kadicus nosztalgiáira**. „Látják maguk előtt a maradi ábrázatú úriembert csípőre tett kézzel Felcsúton vagy Brüsszelben?”- jegyzi meg.

Monor után, 86-tól Lengyel közvetítő volt az ellenzéki csoportok között. A rendszerváltást követően megkérdezte Horváth István volt belügyminisztert, hogy miért nem akarták őt beszervezni. „Te, már ne haragudj, hírhedt fecsegő vagy – rólunk is azonnal mindent kifecsegtél volna. (...) A magadfajtának inkább a mozgását kell figyelni, nem őt mozgatni.”

1986-ban elkészül a **Fordulat és reform**, amely összefoglalja a reformközgazdászok elemzéseit, ajánlásait a gazdaság átalakításának lehetőségeiről. A kötet egyértelművé teszi, hogy a korábbi tereziánus-jozefinista módszer nem tartható fenn. Társadalmi reformokra, alulról jövő kezdeményezésekre van szükség. A kutatást és a kiadványt Nyers Rezső elviekben támogatta, de Pozsgay Imréhez küldte a szerkesztőket, mondván, hogy a Hazafias Népfrontnak van ehhez apparátusa, intézménye, mozgástere.

A munkában, a szervezésben, az anyag vitájában szinte minden közgazdász, kutató, szakember részt vett, akik a 20-21. század fordulóján itthon és külföldön nevet szerezett, illetve szerepet kapott a magyar gazdaság irányításában.

A szerkesztők: Lengyel László, Csillag István, Antal László, Matolcsy György. A kötetet összeállítói: Bauer Tamás, Bokros Lajos, Herczog László, Werner Riecke. Közreműködők: Kopácsy Sándor, Surányi György, Szalai Erzsébet, Várhegyi Éva, Draskovics Tibor, Tardos Márton, Juhász Pál, Szalai Júlia és mások. A vita résztvevői több mint hatvanan voltak, köztük Kornai János, Nyers Rezső, Magyar Bálint, Hankiss Elemér, Ferge Zsuzsa.

A kötet kapcsán Lengyel kiemeli, hogy minden többletényező teljesítmény, legyen az fizikai, szellemi vagy politikai, hatalmas szervezőmunkát igényel. A jó kormányzáshoz is szükség van csapatszervezőre. Németh Miklósnak Medgyessy, Bokros mellett Draskovics, az első Orbán-kormány idején Stumpf István töltötte be ezt a szerepet. Árulkodónak tartja, hogy kiknek nem volt csapatszervező munkatársuk a rendszerváltást követően: **Antallnak, Gyurcsánynak és a kései Orbánnak.** Közösnek tekinti bennük a **túltengő, túlértékelt, narcisztikus ént.**

Lengyelnek **Antallról** árnyalt véleménye van. Elismeri a szerepét az MDF párttá válásában, a szakítást a harmadik utas iránnyal, a közeledést a nyugatias kereszténydemokráciához. Abban, hogy labanc és hatvanhetes kultúrát vitt a kuruc és 48-as közegbe. Múlhatatlanoknak tekinti az érdemeit másokéval együtt az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalások eredményességében, a még a monarchiában kialakult, azóta feledésbe merült jogias tárgyalási kultúra felélesztésében. Másrészt úgy látja, hogy Antall miniszterelnökként **képtelen volt a párbeszédre a társadalommal**, képtelen volt gazdasági és társadalmi megállapodásokra. Értelme elfogadta, sőt nagyra becsülte **az autonóm intézményeket és személyeket**, de érzelmileg **nem tudta elviselni** őket. Göncz Árpád szuverén magatartását személye elleni sértésnek tekintette, igyekezett autonómiáját korlátozni, sőt emberileg is megalázni. A közmédia autonóm szerepét sem értette, és az irányítóinak függetlenségét nem volt hajlandó tiszteletben tartani. **Pártállami közmédiát vizionált**, amit meg is kapott Hankiss és Gombár eltávolítása után.

Antall, Lengyel leírása szerint, tökéletes úriember volt, aki a jó családból valókkal atyafiságosan beszélt, de ebből *„tökéletes természetességgel zárta ki a nem úri ember, nem komoly családból valókat, mint például Pozsgayt, anélkül, hogy megsértette volna őket.”* Pedig ő maga **sem társaságilag, sem életteltjesítménye alapján nem érte el a maga szabta elit mértékét.** Családja nem tartozott a nagy és híres családok közé, és életteltjesítménye sem volt kiemelkedő. Abban reménykedett, hogy miniszterelnökként majd elérheti mindazt az elismerést, amire vágyott.

Lengyel tapintatosan fogalmaz, hiszen Antall súlyos betegsége és korai halála miatt még a ciklusát sem tudta kitölteni. Értékelése mégis pontos: *„Antallnak nem volt értelmezhető üzenete a társadalom számára. A külsőségeiben neobarokk kulturális kísérletnek nem volt társadalmi bázisa.”*

Jól jellemzi Antall motivációit, személyiségét az a kis epizód, amit Lengyel feljegyez róla nem sokkal a választások előtt. A Bem téri MDF székházban órákig várakoztatta a vele egy idős Horn Gyulát a felkiáltással, hogy „*mi negyven évig vártunk, most ő is várhat egy kicsit*”. Lekicsinylő gúnnyal jegyezte meg, hogy Horn azt hiszi, hogy megmaradhat külügyminiszternek. Hitetlenkedve jegyzi meg, hogy vajon komolyan azt gondolja, hogy itt még lehet belőle valaki. Már nem érte meg, hogy a következő szabad választást az MSZP nyerte meg, és éppen Horn Gyula lett Magyarország következő miniszterelnöke. Tegyük hozzá: nem függetlenül Antall neobarokk gögjétől, és a ciklus végéig a helyébe lépő Boross Péter arroganciájától.

Ők ketten, **Antall és Horn** jól megtestesítették a két meghaladásra érett zsákutcát, a horthyizmust és a kádárizmust, amelyekkel a 20. század szerencsétlenné tette az országot a jogállami demokrácia helyett. Egymással szembeni igazságaik sem vezettek sehova, mint ahogy az e kettőből összetákolt orbáni diktatúra-kísérlet sem, amely kisszerű harácsolók prédájává, életterlen perifériává züllesztette az országot.

A 80-as évek közepén, második felében számos **tanulmány, program** született a gazdaság, a társadalom átalakításáról, közülük a már említett *Fehér könyv*, a *Fordulat és reform*, a *Reform és demokrácia*, a *Társadalmi szerződés* és a *Kék könyv*. **Lengyel** László, aki a közgazdászok tervezeteinek kidolgozásában tevékenyen részt vett, kifejti a **reformokhoz való viszonyát**.

Elveti a felvilágosodott abszolutizmus **tereziánus-jozefinista** változatát, és elutasítja a reformdiktatúrát. Bár 1984-ben kitüntetést kapott szakmai munkájáért, helyeslő öniróniával idézi fel egyik kollégája, Voszka Éva megjegyzését: „*Jozefinista illúzió kitüntet.*” Közelebb áll hozzá a **rousseau-i felfogás**, amely egy új alkotmány bevezetését akkor tartja időszerűnek, amikor annak eszméi már áthatották a népet. **A reformáció gyakorlatával** rokonszenvez, amely a közösség széleskörű tevékenységére alapozott. Ideálisnak tekinti **az amerikai polgárjogi mozgalmakat**, amelyek átfogták a civil társadalom széles rétegeit, és velük párhuzamosan a törvényhozásban is megszülettek a diszkriminációt tiltó törvények.

Lengyel szerint **a magyar rendszerváltásból éppen a társadalommal kötött szerződés hiányzott, az elit és a társadalom együtt mozgása**. Ez alól a kötelezettség alól a rendszerváltás óta, értékelése szerint, minden kormány kibújt.

Lengyel kifejti álláspontját **a magyarság, a patriotizmus** kérdésében is. Pontosan, élesen, provokatívan fogalmaz, főként azok szemében, akik ezt a témát a politikai manipuláció eszközeként használják, illetve akik ennek a manipulációnak az áldozatai.

Kiindulópontként leszögezi, hogy „*Itthon voltam Magyarországon. Otthon voltam Erdélyben. Soha nem gondoltam másként magamra, mint magyarként.*” Azonban magyarnak születni és magyarrá lenni nem ugyanazt jelenti. Az utóbbi ugyanis döntés kérdése, „*(a)z én és az államom döntése.*” Radnóti sorsa jól mutatja, mit jelent az állam döntése. Ő azt hitte és vallotta, hogy magyar, „*de a magyar állam zsidóvá tette, és zsidóként ölte meg.*” A döntést az „én”, az egyén hatáskörében rendjén valónak tartja akkor is, amikor a történelmi Magyarországon magyarrá lett nemzetiségekről, és akkor is, amikor határon túli magyarok önkéntes asszimilációjáról van szó. Természetesen mindkét esetben kizárja a hatalmi önkény következményeként nemzetiséget váltókat a szabad identitást váltók köréből.

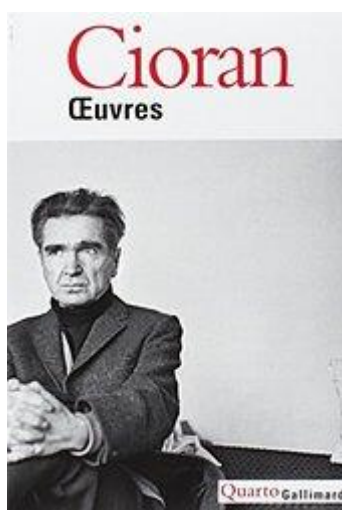
Leszögezi, hogy „nem vagyok igazi magyar, (...) mert nem hiszek nemzeti mítoszainkban”. A mítoszok helyett a valóságra kíváncsi, nem a mesékben megnyert csatákra, hanem a valóságban elvesztett háborúkra. **Nem hisz az etnikai egyneműségben sem, sokkal inkább a kis térségek, közösségek etnikai sokféleségében.** Nem skanzen- vagy gettó-autonómiát vizionál, hanem térségi, soknemzetiségű, összetartozó kultúrájú régiókat. Ilyen értelemben transzszilvánistának vallja magát. Erdély mindig is etnikai, vallási sokszínűségéről volt ismert.

Provokatívan fogalmazva kijelenti, hogy „**Kismagyar vagyok (...), polgára a kis-Magyarországnak, és szemben állok (...) a megalomán nacionalista nagy-Magyarországgal.** A nagy-magyar nacionalista országvesztők miatt veszítettük el az első, majd a második világháború végén a határon túli területeket, s velük magyarokat.” (Kiemelés tőlem S.V.)

Valamennyi huszadik és huszonegyedik századi elitnek felrója, hogy nem volt képes az országot kivezetni a kataklizmákból, nem szállt szembe a Horthy rendszerrel és a nyilas rémuralommal. Mint ahogy a rendszerváltás idején is alkalmatlan volt arra, hogy átvigye a társadalmat a másik, a demokratikus oldalra.

Hosszan sorolja a megoldatlan, kibeszéletlen, nyitva maradt kérdéseket, a **rossz magyar dichotómiákat**: a kuruc-labanc szemben állást, a 48-asokat és 67-eseket, a haza és haladás, a tradíció és modernizáció ellentétét, az 56-osokat és a 68-asokat, a sváb-kérdést, a zsidó kérdést, a jozefinizmus és a vármegyeiség szembenállását stb. A tanulság számára az, hogy megtanultunk félni mindenkitől, csak éppen önmagunktól nem.

Lengyel szembesíti az olvasót a világhírű román tudós Émile Cioran véleményével: „A magyarok közlelől ismerik a zsarnokságot, páratlan hozzáértéssel gyakorolták: a hajdani monarchia kisebbségei mind megidézhető tanúnak. Mivel a múltban olyan jól játszották az urat, korunkban Közép-Európa bármelyik nemzeténél kevésbé képesek elviselni a szolgaságot; ha olyan nagy hajlamuk volt a parancsolgatásra, miért ne volna hajlamuk a szabadságra? Nagy hagyományuk lévén a sanyargatásban, a leigázás és a türelmetlenség mechanizmusában, felláadtak egy rendszer ellen, amelyik pedig nincs minden hasonlóság nélkül ahhoz, amit ők szántak más népeknek,”

De nem marad ellensúly nélkül **Cioran magyarságképe** (amelyben persze Cioran részéről egy kis eltitkolt szégyenérzet is rejlik az elnyomást zokszó nélkül tűző népek miatt). Lengyel ugyanis felidézi az **erdélyieknek** azt az **élményét**, amikor román százezrek és milliók

települtek be a soknemzetiségű, sokvallású történelmi Erdélybe a számukra felépített betonpanelek sokaságába. Ettől kezdve „(...) *együtt kellett élnie* (a soknemzetiségű erdélyi „öslakosságnak”, természetesen beleértve az erdélyi románokat is) *olyanokkal, akikből tökéletesen hiányzott az együttélés, a munka, a pontosság, a szótartás, a minőségérzék, a nyelv civilizációja, de megvolt bennük a hatalom kegyetlensége és pökhendisége. Erdélynek ekkor lett vége.*”

Önmagát olyan patriótának tartja, aki „**értékközpontú nemzettudatot vall magáénak, és nem a nemzetközpontú értéktudatot.**” Ez azt jelenti, hogy semmi közepszerűt nem tekint értékesebbnek csak azért, mert magyar, egy kiváló nem magyarnál. Elsődleges szempont számára az érték nemzeti elfogultság nélkül.

Európaiságát közép-európainak nevezi, 68-asnak, amely be nem illeszkedő, pimasz, vakmerő, múltját tagadó, anti-európai világ-Európa-párti. Az ő Európája a lázadás, az izzó gondolatok, a szélsőséges életérzések, a vidámság, a gúny, az abszurd Európája. **Európainak lenni** Lengyel szemében annyit tesz, hogy **szabadnak lenni**. Ez az Európa **az Űbű királyokat neveltségessé tevő fiatal kultúra**, amely igazi ellenfele a neo-gaullista, tekintélyelvű Európának és/vagy nemzetállamnak.

Megítélése szerint **Magyarország és a régió** nem a nagyhatalmaknak, hanem **a saját hülyeségeinek a foglya**. Ugyanakkor azt sem gondolja, hogy az európaiak mindent jobban tudnának. A demokráciába való átmenet metodikájához korántsem értenek jobban, mint a helyi szakértők, akiknek azonban esélyük sincs a gyakorlatba átvinni a tudásukat az ugyancsak helyi politika öntelt és önérdekű arroganciája miatt.

A reform, a patriotizmus, az európaiság kérdéseinek tisztázása közben folytatódik a **rendszerváltás története**. 1986-87-ben a programok, az eszmék, az ideológiák versenye zajlik.

Elkészül a *Fordulat és reform* első változata. Megkezdődik róla a szakmai vita. A második változat már határozottan nyugati orientációjú, európai célú. Ezzel véget is ér a kötetben a harmadik utasság, bár a finn és a svéd modell még vonzó lehetőségként (vágýálomként) szerepel benne.

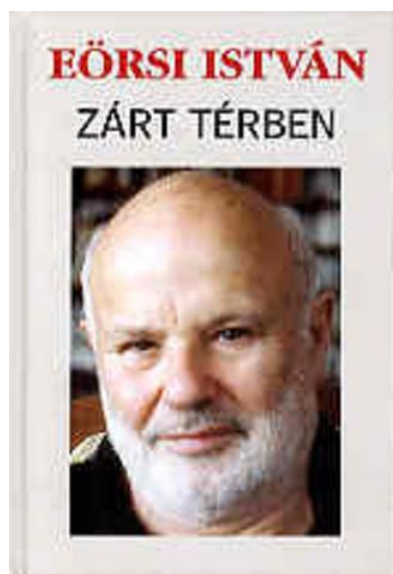
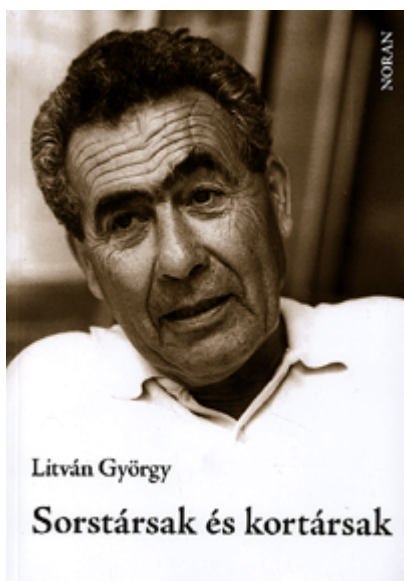
1986 júliusában meghal Donáth Ferenc. **Vásárhelyi Miklós** veszi át a **közvetítő** szerepet a népiek és a demokratikus ellenzék között. A cél egy második Monor megszervezése.

Míg a világpolitikában a két nagyhatalom közeledése zajlik, Reykjavikban Gorbacsov békés megállapodást ajánl Reagannek, itthon a rendpárti hatalom megfegyelmezi a Tiszatájat.

Berecz János felszólítja az írókat a hatalomhoz való alkalmazkodásra, de nem jár sikerrel. Az Írószövetség lesz az első intézmény, amely átkerült a másik, az ellenzéki oldalra.

1986 decemberében az 56-osok Eörsi lakásán emlékkonferenciát rendeznek a forradalom negyvenedik évfordulójára. Lengyelnek azt tanácsolják, hogy ne menjen el, mert így is sok van a rovásán (pártfegyelmi Monor miatt), mégis értesül az ott történteokról. **Litván György kimondja, hogy 56-ban a pártellenzék nem volt demokrata.** „Csak néhány tagja jutott el addig a felfogásig, hogy itt nem csak a reformok által megtisztított kommunista pártnak kell vezetnie az országot, hanem a népakaratnak megfelelő pluralista vezetésre van szükség.”

Lengyel megjegyzi, hogy „(m)a is itt a **választóvonal demokrata és antidemokrata között: elfogadod-e a másik győzelmét a népakarat megnyilvánulásaként**, nem tartod-e a pártodat, politikai oldaladat a történelmi múlt vagy jövő szempontjából egyedül alkalmasnak a vezetésre. „A haza nem lehet ellenzékben”, a „demokraták nem lehetnek ellenzékben”, „a legrosszabb jobboldali is jobb, mint a legjobb baloldali”, „a legrosszabb Gyurcsány is jobb, mint a legjobb Orbán.” – emlékeztet Lengyel a **2001 utáni antidemokratikus hatalmi manipulációkra.**

Bár a könyv a rendszerváltás története, Lengyel gyakran bemutatja egy-egy korai jelenség későbbi kibontakozását, rávilágítva azokra a folyamatokra, amelyek letérítették az országot az európai liberális demokráciák útjáról.

Az **1987 nyár végére, őszére tervezett „második Monor”** programcélja a gazdasági, társadalmi katasztrófa megelőzésének, elhárításának megvitatása **lett volna**. Ez lehetőséget adott volna arra, hogy az ellenzék párbeszédet kezdjen olyan pártreformerekkel, mint Pozsgay, Nyers Rezső és mások, ha vállalják a kockázatot. Ehhez azonban vitaanyagra is szükség volt. Így készült el a *Társadalmi szerződés*, amely meg is jelent a *Beszélő* különszámaként.

A találkozó azonban nem jön létre. A népiek elfogadhatatlannak tartották, hogy a demokratikus ellenzék nem egyeztetett velük a programjavaslat elkészítéséről, hanem kész helyzet elé állította őket. Csurka kijelentette, hogy ők nincsenek felkészülve arra, hogy programot írjanak, és arra sem, hogy egy nélkülük készült tervezetet megvitassanak.

Ha Donáth Ferenc élt volna, talán történhetett volna másképp. A tény azonban az, hogy az ellenzék két oldala ettől kezdve **már nem szövetségesnek, hanem riválisnak tekintette egymást**. És már alig lehetett a felszín alá nyomni az ellenségeskedést. Ennek ellenére az előkészületekből két mozzanat önálló életre kelt. A *Társadalmi szerződés* első mondata szállóigévé lett: „*Kádárnak mennie kell!*” Sokan tévesen azt hitték, hogy ez a lakitelki találkozóról származik. A másik pedig a párbeszéd keresése a pártreformerekkel. Ez Lakitelken megvalósult. Pozsgay elment a találkozóra, és ezzel legitimált egy ellenzéki mozgalmat, amely ennek fejében került is az éles, ellenzéki konfrontációt.

A „*Kádárnak mennie kell*” ugyanakkor maga is allúzió, utalás volt egy hasonló helyzetre. 1956-ban Litván György mondta ki először nyilvánosan, hogy „*Rákosinak mennie kell*” egy 13. kerületi pártaktíván, ahol Rákosi is jelen volt, és ahol éppen Hruscsov zárt körben elmondott, Sztálin bűneit leleplező kongresszusi beszédét ismertették.

A népiek számára az egyeztetés nélkül elkészített program jó ürügy volt arra, hogy külön találkozót szervezzenek **Lakitelken**, amelyre **nem hívták meg a demokratikus ellenzéket**. Pozsgay állítólag ahhoz kötötte a részvételét, hogy az ellenzék kemény magja ne legyen jelen. Választás kérdése volt, hogy kivel működnek együtt, a hatalom velük rokonszenvező részével, vagy inkább az ellenzék egységére törekednek a hatalommal szemben.

Júliusban a *Társadalmi szerződés* és a *Fordulat és reform* alkotói találkoztak **Kenedi Jánosnál**. Megvitatták a tervezetet. A közgazdászok, amatőr munkának tartották a gazdaságról szóló részt. **Antal László** azt hangsúlyozta, hogy a lakosságot fel kell készíteni a jövőbeli véres áldozatokra. Az eladósodás ugyanis olyan méretű, hogy enélkül nem kerülhető el a pénzügyi összeomlás. **Tardos** az anyag szociálpolitikai részét tartotta naivnak, **Bokros** is leszögezte, hogy nincs forrás a szociálpolitika megvalósítására. **Solt Otilia**, a SZETA vezetője kétségbeesett.

Lengyel hezitált, hogy elmenjen-e a **lakitelki találkozóra**, mivel nem értett egyet a **demokratikus ellenzék és a reformközgazdászok mellőzésével**. Végül Gombár Csaba vette rá, hogy elmenjen. A rendezvényen több mint másfélszáz értelmiségi vett részt.

Csurka továbbra is az erkölcsi süllyedésről és a sorskérdésekről szónokolt. A vita mégis a szükséges gazdasági és társadalmi változások irányáról, mélységéről szólt. **Bihari** a *Reform és demokrácia* alaptéziseit mondta el. **Gombár** a politikai pluralizmus, vagyis a többpártrendszer mellett szólt, **Lengyel László** pedig hiányolta, hogy Kis Jánost nem hívták meg.

Az összejövetel jelentősége, hogy **megalakult a Magyar Demokrata Fórum mint mozgalom**, amely a sajtónyilvánosságban is megjelent. A Magyar Nemzet ugyanis, amely a Hazafias Népfront lapja volt, megjelentetett egy terjedelmes **interjút Pozsgay Imrével**, a Hazafias Népfront elnökével a lakitelki találkozóról, és lehozta a **Lakitelki Nyilatkozatot** is.

„... javasolják a Magyar Demokrata Fórum létrehozását, amely a folyamatos és nyilvános párbeszéd színtere lehetne. Ez a fórum alkalmas lenne súlyos gondjaink megvitatására, egy-egy témakör elemzésére, alternatív megoldási javaslatok elkészítésére. A fórumot a résztvevők nyitottnak képzelik, egyszerre demokratikus és nemzeti szelleműnek. Munkájában különböző világnézetű és pártállású emberek együttműködésére számítanak. Fontosnak tartanak, hogy ezeknek az

eszmecseréknek és elemzéseknek az anyagát megismerhesse az ország közvéleménye. Ezért szükségesnek érzik alkotmányos keretek között működő, független sajtóorgánumok létrehozását.” (Az aláírók: Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor 1987. szeptember 27.)

A MDF megalakulását követően több ellenzéki csoport is létrehozta a maga szervezetét, így a demokratikus ellenzék a **Szabad Kezdeményezések Hálózatát**, az ifjak pedig a **Fiatalkorú Demokraták Szövetségét**, létrejöttek **független szakszervezetek, civil szervezetek** is, mint a TDDSZ (a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete), a Független Jogászfórum, a Nyilvánosságklub.

Lengyel kiemeli, hogy a dialógus, a demokráciáknak ez a fontos jellemzője, 1986 tavaszától nálunk is megindult, **kialakultak a párbeszéd szabályai és intézményei, és működtek is a 2000-es évek elejéig**. 2001 után azonban, a **posztrendszerelvű vezérelvű demokráciákban** a politikai elitiek mindent megtettek a párbeszéd beszűkítéséért, majd felszámolásáért. Gyurcsány is, de főként Orbán már csak **parancsokkal irányít**.

1987 júniusától **Grósz Károly** lett a minisztertanács elnöke. A demokratikus ellenzék és a reformközgazdászok aláírásgyűjtésbe kezdenek a Grósz-kormány programja ellen. Kis János és Bokros Lajos fogalmazták meg a szöveget, és több mint száz értelmiségi írta alá. Ez Lengyel Lászlónak újabb pártfegyelmet jelentett.

Medgyessy Péter lett az új pénzügyminiszter, akinek az első intézkedései közé tartozott a **Pénzügykutató megszüntetése**. Hagelmayer István, az intézet vezetője, erre odavágta a párttagkönyvét, Lengyel pedig munkanélküli lett, bár kapott állásajánlatot Hankiss Elemértől, Ránki Györgytől, sőt Aczéltól is, akinél a Társadalomtudományi Intézetben már nem egy ellenzéki dolgozott (Kövér László főállásban, Orbán bedolgozóként).

A Pénzügykutató helyzetét végül az új gazdasági törvények oldották meg, amelyek lehetővé tették, hogy **részvénytársaságként újraalakuljon**. Paradox helyzet, de az állami bankok adták össze rá a szükséges pénzt. **Tardos Márton** lett az elnök-vezérigazgató, **Csillag István** a helyettese, **Matolcsy György** pedig megsértődött.

Lengyel 1986-ban kezdte megismerni a nomenklatúra tagjait. A főnöke, Hagelmayer István kérte meg, hogy kísérjen el egy **kínai pártdelegációt Pozsgayhoz, Aczélhoz**. Aczélnál kedélyes hangulatban folyt a találkozó. Távozóban, már a kapuban a kínaiak megkérdezték, tekinthetik-e ezt a látogatást hivatalos kapcsolatfelvételnak a kínai és magyar párt között. Lengyel egy kis türelmet kért, visszament Aczél irodájába, aki mosolyogva közölte, hogy csak mondja meg nekik bátran, ez bizony hivatalos kapcsolatfelvétel volt. Majd hozzá tette: „*Rá akarom venni Kádárt, hogy menjen Kínába, sokat tanulhat Teng Hsziao-pingtől, tudni kell háttérbe vonulni, és mégis jó irányba mozgatni a dolgokat.*” A kínaiak a kapuban ugrándoztak az örömtől a hír hallatán.

1988-ban, amikor **Lengyelt, Királyt, Bíró** és **Biharit kizárták a pártból**, úgy döntöttek, hogy nem hagyják szó nélkül. Nem mintha vissza akartak volna lépni, de fellebbeztek. Lengyel levele a „**Jánosi-elv**” alkalmazásával készült. Jánosi Ferenc régi illegális kommunista volt, aki úgy vélte, hogy a párton és a kormányon számon kérhetők a hangoztatott elvek, célok, vagyis mindig úgy érvelt, mint aki ezeket maga is komolyan veszi.

Aczél ragaszkodott hozzá, hogy elolvashassa a **fellebbezést**. „Maga megőrült, tisztára megőrült, csapott rá a papirosra. ... De egész egyszerűen remek.” És hangosan fel is olvasta a végét: *Javasolom a Kongresszusnak, hogy vizsgálja meg a Központi Ellenőrző Bizottság felelősségét, hogy miközben tűrte és pártolta a pártvezetésen belül a hibás döntéseket, nem vont felelősségre senkit az ország katasztrofális eladósodásáért, a társadalom jövőjének megrontásáért, minket, akik soha egyetlen dollárnyi adóssághoz, egyetlen elhibázott döntéshez nem kötöttük a nevünket, a legsúlyosabb büntetésben részesített.*” Aczél a végén kért egy dedikált példányt.

A kizárás valóban komikus volt, annak ellenére, hogy komoly egzisztenciális fenyegetést jelenthetett az érintetteknek. Bíró Zoltán egy nap alatt megöszült. Mégis emblematicus jelenetnek foghatjuk fel, hogy amikor Körösi József, a Valóság szerkesztője meghallotta, mi történt: *No, ennek a rendszernek, ennek a pártnak befellegzett – mondta röhögve.* És térdét csapkodta nevében.

Az 1988. májusi pártértekezlet leváltotta Kádárt, és szinte teljesen lecserélte a Központi és a Politikai Bizottságot. Az „új undokok” sem váltottak ki több szimpátiát a másként gondolkodókból.

Itt szakítja meg a rendszerváltás történetét **Hankiss Elemér** portréja abból az alkalomból, hogy ő is azok közé tartozott, akik a Pénzügykutató szétverésekor állást ajánlottak Lengyelnek. Később éppen fordítva történt. Jóval a rendszerváltás után a Pénzügykutató biztosított Hankissnak, és több alkotói műhelynek lehetőséget kutatásaik folytatására.

A Hankiss-portré pontos és árnyalt. Lengyel bemutatja egyéniségének, műveinek nagyvonalú eleganciáját, mozarti könnyedségét, koboldszerűségét, vibrálását, és azt az alapréteget, amelyre mindezek a széttartó tulajdonságok ráépültek, a patrícius méltóságot és távolságtartást. „*Igazi patrícius liberális-konzervatív demokrata. Tele iróniával, öniróniával, polgárpukkasztással és szellemi bohóctréfákkal.*”

Gombár Csaba, Hankiss Elemér

Hatását párhuzamba állítja **Esterházy**éval. Míg Hankiss a hetvenes, nyolcvanas évek nyelvi viselkedésére, fogalomhasználatára volt meghatározó hatással, Esterházy a nyolcvanas, kilencvenes évek nyelvszemléletét, szövegformálását befolyásolta. Könnyedén járt ki-be különböző tudományterületek között, és úgy tudott elismert kutatóként kilépni a nemzetközi porondra, hogy közben mindvégig itthon volt a régióban, az országban.

Hankiss ugyanakkor kívülálló is volt. Viszolygott mind a lukácsistáktól, mind a népektől. Olyanokkal állt szellemi rokonságban, mint **Keresztury Dezső, Kosáry Domokos, Német G. Béla, Nemes Nagy Ágnes, Lakatos István, Ottlik Géza, Mészöly Miklós**, akik egyaránt

mélyen benne gyökereznek az európai és a magyar civilizációban, kultúrában (és akiket fent metaforikusan „*pannon-európeerek*”-nek neveztem).

Hankisst és Kosáryt egymás mellé állítva, *Prosperónak és Arielnek* látja őket Lengyel, önmagát pedig hozzájuk mérve *keleti, plebejus, nehézkes Kalibánnak*.

„*Európai, sőt, világpolgár volt, aki bennünket, magyarokat tapintatos és együtt érző szociál-antropológiai vizsgálatoknak vetett alá. (...) Tökéletesen otthonos volt az európai kultúrában és az amerikai civilizációban. Értette, hogy az amerikai és az európai meg hasonlítás abból származik, hogy az amerikai a megoldásban, az európai a problémán gondolkodik (...) Hankiss amerikai volt Európában, amerikai-európai Kelet-Európában és Magyarországon.*”-mondta Lengyel László Hankiss temetésén.

Számos nézet, elemzés foglalkozik **a rendszer bukásának okaival, a rendszerváltás menetrendjével**. Kétségtelenül fontos tényező a gazdasági válság, valamint Gorbacsov és a Szovjetunió döntése, hogy nem finanszírozza tovább Kelet-Európát. A nyugati pénzügyi segítség pedig politikai és gazdasági kritériumokhoz volt kötve. Döntő fontosságúak az Egyesült Államok és a Szovjetunió tárgyalásai, amelyek végül egy Jaltát felülíró új világrendhez vezettek. Kína más utat választott. Ragaszkodott a reformdiktatúrához, és vérengzéssel vetett véget a Tien-An-men téren a demokrácia reményeinek.

Kelet-Európában a romániai események hasonlítottak némiképpen a kínaira. Reformdiktatúra, falurombolás, a határon át menekülő magyarok. Csak a végkifejlet ellentétes irányú. A diktátor elbukott, a forradalom győzött.

1988 elején Kádár még a rendcsinálás híve. Ragaszkodik az ellenzékkel együttműködő párttagok kizárásához. A május végi pártértekezlet azonban már őt meneszti. **Grósz lesz az utóda**, aki azután kitakarítja a központi bizottságot. A pártértekezlet határozata azonban némi elmozdulást jelent az ortodox hatalomgyakorlás doktrínájához képest: „*a párt vezető szerepére épülő*” *szocialista pluralizmust* említ.

Kádár megbukott és magával rántotta a pártját és a rendszert is, még akkor is, ha ez csak később vált egyértelművé. „*Földszintes rendszerének hosszú hullámai tovább hullámoznak*”-mondja Lengyel egy kis költőiségbe oltott baljós iróniával.

Grósz folytatja a kemény kéz politikáját, a kizárásokat, a rendőri erőszakoskodást. **1988. június 16-án** a Batthyány örökmécsesnél gumibotokkal, a Hősök terén motorbiciklikkel rontanak a Nagy Imre kivégzésének napjára emlékezőkre. Grósz irritálta Nagy Imre emléke, az utcai tüntetések, a március 15-ei megemlékezések, a romániai falurombolás elleni több tízezres tüntetés, a tiltakozások a bős-nagymarosi vízlépcső ellen. Fontolgatta az erőszak alkalmazását, de ebben az oroszok nem támogatták.

Grósz **1988. november 29-én** mondta el hírhedt „*fehérterroros*” beszédét, amelyben azzal fenyegetőzött, hogy meg fogják védeni a néphatalmat az 1919 őszi és az 1956-os Köztársaság téri terrorhoz hasonló támadások ellen. A rendpártiak megnyugodtak, Pozsgayt és környezetét sokkolta a beszéd, az ellenzék pedig komikusnak tartotta. Gombár Csaba rövidre zárta a kérdést: „*ez egy idióta*”-mondta.

Lengyel nem volt biztos benne, hogy Grószék nem ragadtatják örültségekre magukat. Ekkor írta a *Hadiállapot* c. cikkét a Magyar Nemzetben, amelyben chilei és argentin mintára képzel

el egy helyzetet, amikor éjszaka emberek sokaságát tartóztatják le. Futballpályákra terelik őket, ahol „gyilkosoknak érik a kezük.” Sokan valóságnak gondolták a leírást, és megrémültek.

Grósz azonban vereséget vereségre halmozott. Sem a tüntetéseket nem tudta megállítani, sem az újabb és újabb független szervezetek alapítását nem tudta megakadályozni, sem a románokkal nem boldogult. Gorbacsovnak megígérte, hogy rendezi Romániával a vitás ügyeket. Az **aradi találkozón** azonban még csak észre sem vette, hogy becsapták. Felsülése annyira botrányos volt, hogy egy hajszál választotta el attól, hogy azonnal megbukjon.

Az MSZMP-ben a reformerek, **Pozsgay, Nyers, Szűrös, Németh Miklós, Horn még az összeomlás küszöbén is képtelenek voltak kommunikálni egymással** és az 1988 ősztől megjelenő MSZMP-s **reformkörösökkel**. Attól meg végképp tartózkodtak, hogy párbeszédet kezdjenek az ellenzékkel. A parlamentben a reformerek még Bős-Nagymarost sem merték leszavazni. Eközben az oroszok kézi vezérlése változatlanul működött. A novemberben Magyarországon tartózkodó Jakovlev Grósszal a legapróbb részletekig egyeztet mindent.

Az MSZMP reformerei képtelenek voltak a korábbi beidegződéseiken túllépni, így 1989 tavaszán **Lengyel feladta, hogy segítsen nekik összerakni egy „baloldali rendszerváltás-tervezetet” mint versengő alternatívát.**

Eközben a reformkommunistákkal összekapaszkodó MDF, amely jól indult a versenyben, 1988 második felében lassan kifulladt. Lengyel szerint **a lakitelki alapítóatyák se programalkotásra, se politikai vezetésre, se gyakorlati munkára nem voltak alkalmasak.** A hatalom óvatos szidalmazása, a „nemzeti sorskérdések” és a határon túli magyarok szenvedéseinek emlegetése nem sokat mondott a vidéki művelődési házakban összegyűlt, félelmét leküzdő, gyakorlati kérdéseket felvető értelmiségnek. Még kevésbé a nagyvállalatok mérnökeinek, technikusainak, közgazdászainak. A nép-nemzeti Magyarország nem létezett, anakronisztikus volt. **Csurkáék eközben ellenséggépet kerestek és a zsidókban és a Nyugatban meg is találták.** Ezzel ellentétes irányú értéképítés volt körükben **a Hitel** elindítása, amely eleinte **népi, nemzeti, baloldali, népfrontos, minőségorientált folyóirat volt Bíró Zoltán szerkesztésében.** A lap munkatársai közé tartoztak olyan egymástól különböző ízlésű írók, mint Csoóri Sándor, Orbán Ottó, Sütő András, Esterházy Péter, Csurka István, Balassa Péter, Ágh István, Cseres Tibor, Domokos Mátyás vagy Szörényi László és mások. És csak később diszkreditálta magát, amikor **Csoóri Sándor megjelentette Nappali hold c. nagy felháborodást kiváltó cikkét 1990. szeptemberében,** amelyben arról értekezett, hogy fennáll annak a veszélye, hogy a zsidók asszimilálják a magyarokat.

A **Hálózat** 1988 ősztől vezetők és program nélkül maradt. Kis János Amerikába utazott több hónapra. A két pólus, a laza baloldali civil mozgalom és a piacpárti liberálisok **Kis távollétében végül párttá alakultak**. Magyar Bálint, Pető Iván és Tölgyessy Péter vezetésével novemberben létre jött a **Szabad Demokraták Szövetsége**. „Kis János hazaérkezve nem ismert rá a mozgalmára.”

A **Fidesz** „elvált szülők gyermekének” érezte magát. Az MDF is, Az SZDSZ is választás elé állította őket. Ők azonban a *Századvég* borítójára feltették **mind Szabó Dezső, mind Jászi Oszkár, mind Bibó István, mind Szekfű Gyula** arcképét. 1989 tavaszától már önálló politikát képviseltek.

A rendszerváltás küszöbén és azt követően a **reformközgazdászok** is sokfelé indultak. Volt, aki részt vett a spontán privatizációban. „*A Pénz szaga terjedt. A Hatalom édeskés illata töltött be mindent. Már nem volt szégyen főnökké, sikeres gazdaggá, híres személyiséggé válni*” Pártok szakértői, miniszterek, államtitkárok, a Nemzeti Bank és más bankok elnökei, milliomosok, médiaszemélyiségek, vezető értelmiségek lettek. Persze voltak, akik megmaradtak első sorban kutatónak, elemzőnek.

1988 novemberében **Németh Miklós** lett a minisztertanács elnöke. MSZMP-platformok, reformkörök alakultak. 1989 elején pedig **megjött a nép**. Világútlevelével vásárolni indult Ausztriába, és „*feldühödött. (...) Úgy érezte, a rendszer állja az útját, hogy úgy éljen, ahogy az osztrák Fritz és Ilse. (...) Az istenadta nép aktívan rendszert váltott. Igaz, kölcsönösen nem értették egymást a rendszerváltó politikai elittel.*” „*Máig emlékszem Antall József értetlen és utálkozó arcára (...) – Micsoda nép ez?!*”

Lengyel **rekonstruálja a nép helyzetértékelését** a nyolcvanas évek elejétől a könyv megírásának jelenéig, 2013-14-ig. A feldühödést, a fogyasztói lázadást követi az *életforma-europeanizmus*, az európai jólét és jó kormányzás megbecsülése. Egy-két év múlva azonban, amikor kiderül, hogy nincs egyenes átjárás az osztrák jólétbe, jön a „*negyvenévezés*”, vagyis, az az időszak, amikor minden lemaradásért a létező szocializmus elfecsérelt időszakát teszi felelőssé. 1993-4-ben azután mindez az ellenkezőjébe fordul: „*addig volt jó, míg Kádár élt.*” Az „*urak*”, a „*rendszerváltó privatizátorok*” nem vehetik el büntetlenül „*életem sikeres negyven évét*”.

A rendszerváltás küszöbén a nép szemében felértékelődik az értelmiség. Immár nem „*fölösleges láblógatók*”. A tanár, a könyvtáros, a népművelő, a jogászok, mérnökök, közgazdászok, újságírók talán tudják, hogy mennek majd a dolgok ezután. Klubok, körök, szakmai és civilszervezetek jöttek létre, ahol az emberek tájékozódni igyekeznek. „**Az önfelszabadítás megindult.**”

Lengyel áttekinti a liberális demokrácia, a jogállam egy fontos tényezőjének, **a társadalmi nyilvánosságnak, a demokratikus közvéleménynek a kialakulását** is. Felidézi a szigorú cenzúra, öncenzúra, a tömegkommunikáció kézi vezérlésének a korszakát, majd a 60-as évek konszolidációját. Olyan országos, megyei és szakmai folyóiratok elindulását, amelyek egy száma, írása, cikke igazi színvonalat jelentett (*Valóság, Kortárs, Új Írás, Tiszatáj, Alföld, Jelenkor, Forrás, Közgazdasági Szemle, Szociológia, Filozófiai Szemle*).

A hetvenes évek végén a *Mozgó Világ*ra lecsap ugyan a hatalom, később mégis a szabadabb közélet fóruma lesz. Elindul a *Medvetánc*, a *Századvég*, 1981-ben a szamizdat *Beszélő* és más kiadványok. Elindulnak gazdasági, szolgáltató, életforma műsorok, gazdasági sajtó, *HVG*,

Heti Világgazdaság, Figyelő, amelyek a nyugati újságírás mintáját követik *Economist*, *Business Week*. Ezek már bizonyos korlátozott, de működő nyilvánosságot jelentettek, dialógust közgazdászok, gazdasági újságírók, vállalati vezetők, az értelmiség tájékozódása céljából.

Lengyel értékelése szerint **1980 és 2000 között húsz jó éve volt a magyar irodalomnak és tudományos életnek**. Az irodalom modernizálódott, nyugati színvonalú szociológia, közgazdaságtan, történetírás jött létre.

Megjelent a *168 óra*, a 90-es években csapat volt a *Magyar Narancs*, megszabadulva a Fidesz ellenőrzés alól, új hangot hozott a magyar újságírásban. A *Magyar Hírlap* kormánylapként indult, nem volt pártlap, felélesztette a liberális újságírás hagyományát. 1986-tól a *Magyar Nemzet* sem pártlap, a Hazafias Népfront lapja, egy időre visszatalálni látszott alapítóinak a koncepciójához.

A külföldi magyar lapok, ha kis példányszámban jutottak is el Magyarországra, hatottak, fórumot jelentettek a cenzúra által letiltott írók, művek számára. Münchenben az *Új Látóhatár*, Párizsban az *Irodalmi Újság*, a *Magyar Műhely*, a *Magyar Füzetek*. Jugoszláviában a *Híd* és az *Új Symposion*. Fontos szerepük volt a külföldi rádiók magyar adásainak is (*BBC*, a *Szabad Európa Rádió*, *Amerika Hangja*).

A hazai rádió kemény ellenőrzés alatt állt. Először az éjszakai műsorok szabadultak fel a szigorú cenzúra alól. 1988 végétől a *168 óra* nyithatott. A tévében elindul a *Tudósklub*, majd az éjszakai, a napot záró *élő vitaműsorok*.

A hivatali szamizdat, a *Fordulat és reform* 4. fejezete foglalkozott a sajtószabadság és a nyilvánosság szerkezeti átalakításával, autonómiájának megteremtésével. Kidolgozói kockázatot vállaltak, állásuk, kutatásaik veszélybe kerülhetett, de vállalták a reformterv elkészítését. A HVG, a *Figyelő*, a *Világgazdaság*, a *Magyar Nemzet* újságírói és a *Tömegkommunikációs Intézet* munkatársai vettek részt a munkában. Vállalták a nevüket, ha kockázatokkal járt is (*Babus Endre, Breitner Miklós, Emőd Pál, Farkas Katalin, Farkas Zoltán, Gálik Mihály, Hann Endre, Hirschler Richárd, Kocsi Ilona, Kocsis Györgyi, Korányi G. Tamás, Lázár Guy, Mélykúti Attila, Rejtő Gábor, Szabó Gábor, Szekfű András, Terestyényi Tamás, Tibor Ágnes és Vásárhelyi Mária*)

Ők később részt vettek a *Nyilvánosság Klub* megalapításában is. A rendszerváltó „szakmák” köre bővült. A közgazdászok, az írók, a tudományos dolgozók, a jogászok, az újságírók, a pedagógusok megalakították a maguk független szervezeteiket.

A 80-as évek közepétől a 90-es évek közepéig **a magyar média** volt a legszabadabb, legszínesebb Kelet-Közép-Európában, és egyre színvonalasabb lett a **közvélemény** is.

Észrevétlen átléptünk a keleti tekintélyuralmi rendszerből egy nyugati civilizációba (jaj, tudom, átéltem a visszalépést is).

A nyilvánosság leépülésnek több tényezője is volt. A legfontosabb, hogy **a politikai pártoknak az irányított sajtó és a közben tartott közvélemény felel meg**. Ez züllesztette le a közszolgálati adókat. A magántulajdonú tévék elindulásához sok reményt fűzött a közvélemény. A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a médiabefektetőknek a pénzbevétel volt érdekes. Minél több a néző, annál több a reklámbevétel. Így találkozott a politikai és a

befektetői érdek. Az összjáték eredménye a **közüvélemény depolitizálása, a közmédia függetlenségének felszámolása, majd a versenyhelyzet kizárás a kereskedelmi médiából.**

A köz ügyei szűk, és egymással párt alapon szemben álló, elfogult sajtóintézmények keretei közé szorult. Az elfogulatlan párbeszéd megszűnt, a **közüvélemény egymással szembenálló „gettókra” esett szét.** A minőségi média egyre inkább visszaszorult. Lengyel ezt nevezi *sátántangónak*. A média összefonódott a politikai és a gazdasági hatalommal. A társadalom némán tátog: *szóljatok az érdekemben, hallgassatok meg.*

Az 1989-es évben fontos események zajlottak: januárjában Pozsgay Imre az 1956-os forradalmat népfelkelésnek nevezte. Márciusban megalakult az **Ellenzéki Kerekasztal**,

májusban távoznia kellett az MSZMP éléről is Kádár Jánosnak, ugyancsak májusban kihirdették a **vasfüggöny lebontását**. Júniusban **újratemették Nagy Imrét és társait** hatalmas tömeg részvételével, megkezdődtek, majd szeptemberben lezárultak a **Nemzeti Kerekasztal** tárgyalások. 1989. október 23-án kihirdették az **alkotmány módosítását** és az átmeneti törvényeket, majd kikiáltották a **Magyar Köztársaságot**.

Lengyel részletesen elemzi a **tárgyalásos átalakulások** típusait a lengyel, a dél-afrikai és a magyar alapján.

A **lengyel** a kemalista török, illetve dél-amerikai modellt követte. A hatalommegosztás úgy történt, hogy az erőszak-szervezetek, a titkosszolgálat és a hadsereg vétőjogot kapott. A határt, ameddig a szabadság terjedhet, az ancien régime határozza meg. A gazdaság és a társadalom fölötti felügyelet a volt ellenzék, a lengyeleknél a Szolidaritás kezébe kerül.

Dél-Afrikában a fehérek lemondtak a politikai hatalomról és az erőszak-szervezetekről a gazdasági hatalom megőrzéséért cserében. Nelson Mandela jelleme és tekintélye kellett hozzá, hogy ez, bár fájó kilengésekkel, de működjön. Az ország érdeke volt, hogy a fehérek ne meneküljenek el, és ne vigyék ki az országból a vagyonukat, mert az nyomorhoz, zűrzavarhoz, összeomláshoz vezetne, mint több afrikai országban.

A **magyar** megállapodás nem hasonlított sem a kemálihoz, sem a dél-afrikaihoz, ugyanis a teljes hatalomátadásról szólt cserében a békés elvonulásért. Mindkét fél gyenge volt, és egyiknek sem volt valós legitimációja. Kornainak a gazdaságra alkalmazott hasonlatával élve Lengyel úgy jellemzi a magyar patthelyzetet, hogy *„az impotens férj és a frigid feleség házassága”* volt. Lengyel lábjegyzetben tesz utalást a 2014-es választások előtti helyzetre,

amelyet a *szadista férj és a mazochista feleség* kapcsolataként jellemez a *kétségbeesett „gyermektársadalom”* felett.

A tárgyaláshoz hideg viszony, távolságtartás szükséges politikus és politikus között. Játszma, amely az erőviszonyok, a stratégia, a taktika politikai és jogi nyelve. A magyar tárgyalásokon a *második rendszerváltó nemzedék* vett részt, akikben nem volt bosszúvágy, sérelem. **Antall**, **Sólyom** Lászlót, **Szabad** Györgyöt nem fűzte semmilyen szál az MDF népi, harmadik utas szocialisztikus világához, **Tölgyessy**, **Magyar Bálintot**, **Pető Ivánt** pedig Lengyel szerint nem kötötték a demokratikus ellenzék vagy a Hálózat politikai előfelvetései, sem a *Társadalmi szerződés*. **Orbán** és **Kövér** egy hideg, számító politikusnemzedék előhírnökei voltak, akik maguknak voltak elkötelezve. Ők voltak az első hivatásos ellenzéki politikusok. A hatalmat annak látták ami, és a korábbi ellenzéket is. *Elég a megöregedett kádárizmusból és a nyavalygó értelmiségi fecsegésből.*

Lengyel értelmezése szerint *Antall, Tölgyessy és Orbán igazi neo-machiavellista reálpolitikusok voltak*. Mindhárman **narcisztikus és küldetéstudatos emberek**: hivatottaknak és jogosultaknak tartották magukat az ország vezetésére. Ugyanakkor **pragmatikusak** voltak. A politikát szakpolitikai tudásként kezelték. Konstrukciókban gondolkodtak. Eszközként használták az embereket és önmagukat. Az ideologikus politikára gyanakvással tekintettek. Érintetlenek voltak mind a Németh László-i harmadikutas, mind a posztmarxista reformista kultúrával szemben. Jól játszották a jó rendőr, rossz rendőr taktikát, és élvezték a játszmát. Megértették, hogy itt most a hatalom a tét. A hatalmat államhatalomként fogták fel, ezért **a politikai hatalomátvitelre pontos és jól kialakított forgatókönyvet dolgoztak ki. A gazdasági és a társadalmi váltás nem érdekelte őket**. Később mindhármuknak a bőrükön kellett megtapasztalniuk, hogy mit jelent a társadalmi és gazdasági hatalom az államhatalommal szemben. Antall főleg a taxisblokádnál idején, Tölgyessy elemzőként, Orbán pedig két választási vereségből tanulta meg a társadalmi csoportok mozgatózásának jelentőségét, a nemzetközi gazdasági szereplők viselkedésmódját és a hazai oligarchák

működési módját. Így építette ki a maga pretoriánus rendszerét, amely szinte lehetetlenné tette, hogy ezek igazi ellensúlyokként működjenek.

A **másik oldalt** szintén új nemzedék képviselte. *Fejti György rideg hatalomtechnikus* volt, és mögötte az akkori KISZ-esek – *Hámori Csaba, Nagy Imre, Nagy Sándor, Gyurcsány Ferenc, Szilvássy György* - tudták, hogy teljes hatalom átadásról tárgyalnak a békés elvonulás és büntetlenség fejében. Őket a privatizáció és a gazdasági liberalizáció érdekelte, amelybe aktívan be is kapcsolódnak. A politikát a **dilettáns álmodozókra**, a Pozsgaykra hagyják.

Persze **csak lépésről lépésre hátráltak**. Megvetették a lábukat minden lehetséges támasztéknál. A titkosszolgálatok piszkos eszközeitől sem riadtak vissza. Lehallgatták az EKA tárgyalásait, rémhíreket, álhíreket gyártottak, zsaroltak. De sohasem ütöttek. Nem vízagyúztak, nem fenyegettek családokat. Fő elvük az volt, hogy ne tégy olyasmit, amit nem szeretnél, hogy veled tegyenek. Csehszlovákiában, NDK-ban utolsó pillanatig gumibotoztak, vízagyúztak, letartóztattak, eltüntetéssel fenyegettek. Romániában még lőttek is.

A magyar politikai és erőszakhatalom **óvatos volt**. Tudta, hogy az erőszak olyan ellenerőszakot szülhet, amit jobb elkerülni.

A megállapodások Lengyel szerint **helyes politikai egyezségek** voltak. Megalapozták a **jogállamiság és a parlamentáris demokrácia kereteit**, a későbbi MDF-SZDSZ paktummal kiegészítve pedig a **kormányozhatóságot**. Olyan választási rendszert alakítottak ki, amely biztosította a politikai pólusok létrejöttét, ugyanakkor magában foglalta a koalíciókötés kényszerét. Parlamenti központú rendszer volt, amelyet alkotmányos intézményekkel ellensúlyozott ki. A stratégiai kérdések kétharmadot igényeltek, így az ellenzékkel történő megegyezés kényszerét tartalmazták.

Ez a konstrukció **kizárta a kormányzati túlhatalmat, de akadályozta a kormányzás dinamikáját**, lassította a döntéseket.

A vezérelvű demokrácia hívei ki akarták szabadítani a legitim többséget az alkuk fogságából. A többségi demokrácia túlhangsúlyozásával figyelmen kívül hagyták, hogy a parlamenti többség csak az egyik szereplője a demokráciának és a jogállamnak, amelynek legitim részei az alkotmányos intézmények és az ellenzék is. Ezt egy évtizedig minden oldal elfogadta. Lengyel értelmezése szerint **a romlás a második évtizedben kezdődött**.

Antall tárgyalási kultúrája „labanc” volt, politikai kultúrája 1867-es, míg pártjáé, az MDF-é kuruc és 48-as. A jogias tárgyalási kultúra működött, Antall hitelesen tárgyalt a hatalomátadásról a Németh-kormányral, nem próbálta falhoz szorítani tárgyalopartnerét.

Ami **elmaradt, a társadalmi és a gazdasági konszolidáció, az életforma-megállapodások** Lengyel szerint. Ez vezetett ahhoz, hogy az évek múlásával a társadalom egyre szélesebb rétegei élték meg **kudarcként a rendszerváltást**. Gyurcsány érzelmileg és indulatilag vezérelt politikája, improvizált megoldásai felborítják a társadalmi megállapodásokat. Orbán pedig erőalapú, egyedi különalkukkal operál, és a nagy társadalmi csoportokat kijátssza egymás ellen.

Elmaradt a bürokratikus egyezés is. Antall tisztában volt a bürokrácia fontosságával és semlegességével, de nem tudott vele mit kezdeni. Horn Gyula 1997 közepéig jól működtette,

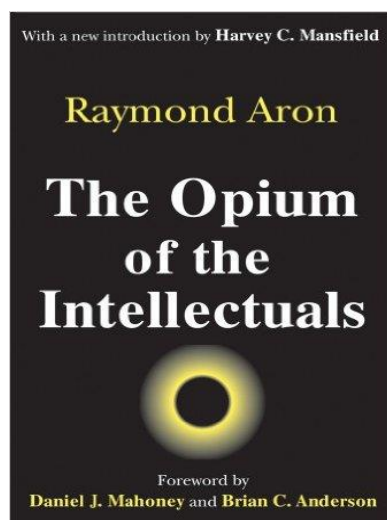
de miután szétesűszott a parlamenti hatalom, a koalíció egysége, egymás ellen játszotta ki a gépezet egyes elemeit.

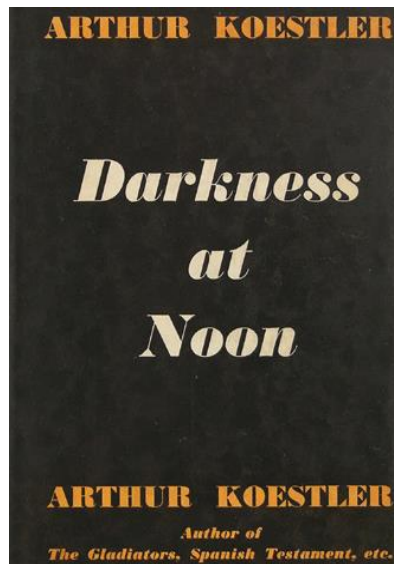
Az Orbán-kormányban 1998-2002 között Surányi György, Járay Zsigmond és Chikán Attila jól összehangolták az MNB, a pénzügyminisztérium és a gazdasági minisztérium tevékenységét, de Orbán már 2001-2-ben kipróbálta, hogy **pretoriánusokat helyez a bürokrácia fölé**. Medgyessy visszatért a kiegyensúlyozott működésre a politika és a bürokrácia között. Gyurcsány azonban megkerülte, illetve egymás ellen játszotta ki az egyes ágakat, illetve ő is előszeretettel nevezett ki pretoriánusokat. Orbán 2010-től radikálisan és nyíltan szakít a bürokráciával. Az ágazatok irányítása, sőt a törvénykezés is kikerül a hivatali előkészítő munka kontrollja alól.

Az **orbáni életforma-javaslat**, sőt sok esetben életforma-diktátum Lengyel értelmezése szerint életforma-konzervativizmus, és csupán a szavak szintjén keresztény-nemzeti, amelyet még tetéz a kádári **értelmiségellenesség, elitellenesség**. Az orbáni hatalmi formációban **a riválisok ellenfelek, akik könyörtelen politikai, gazdasági, társadalmi blokád alá kerülnek**, és anyagi, erkölcsi kivéreztetésük permanens. Nincs tárgyalás, a rezsim büntet és jutalmaz, a felső harmadnak a javak kétharmada jut, a többieknek csupán a terhek.

1989 tavaszán Lengyel László kilépett a magyar politikai átalakulás aktív nyomon követéséből. Megemlíti, hogy ennek fő oka 14 éves kislánya halála, amely nem csupán lesújtotta, de az élethez való viszonyát is átformálta. Majd külföldre ment egy svájci ösztöndíjjal. Az eltávolodás okai között a **publicisztikája** is szerepet játszott. Az *Öt órai teán* sorozatának írásai **szinte minden politikai csoportot**, ellenzékieket, állampártiakat, reformkommunistákat **megharagították**, ezért elfordultak tőle, sőt kitaszították maguk közül.

Ez arra készítette, hogy átgondolja céljait és a morált, amelyet követni szándékozott. **Koestler Sötétség délben** egy börtönben játszódó jelenetét idézi, ahol szembesül egymással egy volt cári tiszt véleménye a főszereplő, **Rubasovéval**. A **cári tiszt** meggyőződése, hogy: „*A tisztesség az, ha azt tesszük, amit helyesnek tartunk*”. Rubasov, aki bolsevik, és egy ügyet akar szolgálni, azt vallja, hogy „*a tisztesség az, ha hasznosak vagyunk, minden hühhó nélkül*.” Koestler könyve éppen arról szól, hogy az utóbbi milyen csapdákat rejt magában. A „hasznos” túlságosan manipulálható fogalom. Így lesz az áldozatkész Rubasov a diktatúra megtevesztett kiszolgálója, majd áldozata.

Lengyel a cári tiszttel ért egyet. **Raymond Aront** idézi:

„Az igazi nyugati olyan ember, aki civilizációnkból csak azt a szabadságot fogadja el, amelyet maga a civilizáció teremtett meg arra, hogy bírálhassuk, és csak azzal az eséllyel él, amelyet maga a társadalom hordoz önmagában arra, hogy jobbra tehessek” (Raymond Aron Az értelmiség ópiuma)

Összegezőként megállapítja: *„nyugativá váltam egy – átmenetileg – nyugativá váló társadalomban.”*

Az 1989-es események közül Lengyel kiemeli a Nemzeti Kerekasztal Tárgyalások kompromisszumos lezárását, és hosszan foglalkozik az azt követő népszavazással.

Lengyel elveti a négy igenes népszavazást, amelynek szerinte a fő célja az SZDSZ szavazatszerzése volt. Bizonyára így van, de ne feledkezzünk meg a közvetlen céljáról sem: megakadályozni, hogy még a tavaszi szabad választások előtt köztársasági elnököt válasszon az ország. **A közvetlen elnökválasztással szemben elvi kifogásuk volt.** Ez ugyanis ellentmondott a tárgyalások során elfogadott alkotmányos berendezkedésnek, amely a parlament által választott elnök intézménye mellett döntött. Az SZDSZ szerint az egyszeri kivétel rossz kompromisszum volt, amelyet **Antall József kötött az állampárttal az Ellenzéki Kerekasztal felhatalmazása nélkül.** Az SZDSZ és a Fidesz ezért nem írta alá a megállapodást, bár nem is vétózta azt meg, ugyanis nem akarta blokkolni a rendszerváltás menetrendjét.

Az SZDSZ aláírásgyűjtésbe kezdett a népszavazás kiírása érdekében, majd **vehemens antikommunista kampányt indított**. Mindenképpen meg akarták akadályozni, hogy egy állampárti köztársasági elnök kerüljön hatalomra. Ez olyan kompromisszumot vitt volna a rendszerváltás mechanizmusába, amely a lengyel kettős hatalomra emlékeztetett volna. A magyar rendszerváltásnak nem volt sem oka, sem szüksége ilyen hatalommegosztásra.

A kölcsönös ellenszenv is motiválta a kampányt. Pozsgay, a valószínűsíthető győztese az előre hozott elnökválasztásnak, ugyanis már Lakitelken egyértelműen az MDF mellé állt. Része volt abban, hogy az ellenzéki egység felbomlott, és az MDF az MSZMP reformszárnyához közeledve kereste a maga megerősödését. Míg **Pozsgay az MDF-et támogatta, illegitimnek bélyegezte a demokratikus ellenzék, akikkel nem volt hajlandó párbeszédre**. Ugyanakkor lehetővé tette, hogy az MSZMP tagok belépjenek az MDF-be, amíg az még mozgalom volt, a demokratikus ellenzék azonban kívül volt a „szocialista törvényesség”-en.

Ezt a többtényezős politikai harcot az ellenzék két szárnya között az SZDSZ és a szövetségesei, a Fidesz, a kisgazdák és a szociáldemokraták egy antikommunista kampánnyal élezték ki, és megnyerték. Az MDF képviselőjében Csengey Dénes a televízió nyilvánossága előtt arra agitálta az állampolgárokat, hogy ne vegyenek részt a szavazáson. Abban reménykedtek, hogy az alacsony részvétel érvényteleníti a voksolást, de **veszítettek. Pozsgay Imréről nem lett köztársasági elnök**. Majd a szabadon választott első országgyűlés az MDF-SZDSZ paktum részeként **Göncz Árpád** volt kisgazda politikust, ötvenhatos halálra ítéltet, író és műfordítót, az SZDSZ ügyvivői testületének tagját választotta **köztársasági elnöknek**.

Az **antikommunista kampánynak** persze sok hátránya volt. A **gyűlöletkampány mindig ellenszenves és veszélyes**, mert az emberek legrosszabb ösztöneire alapoz. Az SZDSZ is **megfizetett érte**, hiszen sok olyan híve lett, akiket nem szívesen látott a sorai között, mert nem voltak sem demokraták, sem liberálisok. Sok vele rokonszenvező embert pedig

elriasztott. Bokros Lajos, aki párttag volt és a szamizdat *Beszélő* egyik állandó szerzője *Rikárdó Dávid* néven, mélyen megbántódott, elutasította a megbélyegzést, és elfogadta az időközben megalakult MSZP ajánlatát, hogy legyen a párt képviselőjelöltje.

Az SZDSZ úgy is megbűnhődött, hogy **elvesztette a választásokat**. Az MDF nem sokkal, de győzött. A „nyugodt erő” szlogenje sokakat meg tudott szólítani, akik a radikális SZDSZ-től visszahőköltek. És azzal is bűnhődött, hogy amikor a jobboldal győzelme után **kiszabadult a palackból az antiszemitizmus, a szélsőjobboldali hőzöngés**, megszorodtak a bőrfejük masszírozásai, a újnyilas, neonáci hangoskodás, el lehetett gondolkodni azon, megérte-e felkorbácsolni az indulatokat.

A palackból kiszabadult szenvedélyek aztán azt a **paradox helyzetet** idézték elő, hogy a választások után két évvel megalakult a **Demokratikus Charta**, amely az MDF kormány állampárti arroganciája, egyes csoportjainak szélsőséges nézetei ellen lépett fel, **egy ernyő alá gyűjtve** a kormány politikájának számos ellenzőjét a liberálisokat, a szocdemeket, a kommunistákat, némelykor a volt munkásöröket és belügyeseket is. Amikor az egyik chartás tüntetésen körülnéztem, az első reakcióm az volt, hogy „*atyaisten, kik közé kerültem*”.

Amikor azután **1994-től együtt kellett kormányozni a szocikkal, Horn mindent megtett, hogy lejárassa a liberálisokat**. A kölcsönös ellenszerv ki tudja, milyen régi volt, de a négy igenes kampány biztosan rátett néhány lapáttal. Horn bele is bukott az áskálódásba (Kuncze Gábornak, a saját kormánya SZDSZ-es belügyminiszterének címezve jelentette ki: „*ami itt van, az nem közbiztonság*”). Annyira azért nem volt profi politikus, hogy személyes ellenszenvét félretéve számoljon, van-e esélye a pártjának győzni a következő választásokon, ha a koalíciós partnerét hitelteleníti. A **szocik talpasai** egyébként országszerte máig gyűlölik a liberálisokat. Ebben megvan a Fidesz a közös platform. Az emberek ugyan nem értik, mi az illiberális demokrácia, de azt értik, hogy **a liberálisokat utálni kell**. Ez megy nekik biztatás nélkül is.

Lengyel a négy igenes népszavazást megelőző negatív kampányt tekinti az **ősbűnnek**, amely minden későbbi gyűlöletkampány mintája és gyökere volt, így a tizenöt-husz évvel későbbi Fidesz-kampányoké is, amelyeket a jogállami demokrácia ellen indítottak a parlamentben, az utcán, közvetlenül, vagy szatellitjei segítségével. Azt azonban nem említi, hogy ez a népszavazás akadályozta meg, hogy egy egyszeri kivételnek szánt közvetlen elnök-választás megtörténjen. Bár megjegyzi, hogy Antall, aki ezt a kompromisszumot kötötte, maga sem bánta, hogy nem Pozsgay Imre lett a köztársaság elnöke.

Lengyel azt sem említi, hogy a négy igenes népszavazás tette lehetővé, hogy a parlamenti választások után **Göncz Árpád** legyen az új köztársaság első elnöke, akihez mérhető erkölcsi-emberi minőségű szereplője aligha volt a rendszerváltás utáni magyar politikának.

A negatív kampány valóban sok sebet ejtett, és **fájdalmas volt, de nem nemtelen**. Negyven év kommunizmus után egy antikommunista kampány morálisan sem nevezhető indokolatlannak vagy alaptalannak. **Szó sem volt személyek elleni atrocitásokról, zaklatásokról, mint amilyeneket a liberális és szocialista politikusok ellen szervezett a Fidesz** a provokátorai segítségével, akik a megtámadottak testi épségét, személyes biztonságát is fenyegették, emberi méltóságukba gázoltak. Nem is Gyurcsány Ferencet említem, akinek az üldözése a megszállottságig túlfeszített volt, csak **Demszky Gábort**, aki nem volt sem kihívó, sem agresszív politikus, mégsem tudott egy fővárosi március 15.-ei ünnepi beszédet úgy végig mondani, hogy szervezett gyűlölködők csinnadrattája, és

számatlanul a testére hajigált, nyitott esernyőkkel alig kivédhető tojások el ne lehetetlenítették volna az ünnepet.

Vagy Bajnai Gordon, aki szelíd, kulturált európeér volt, mégis minden kampányrendezvényén fizikai zaklatásnak volt kitéve. **Eltorzult arcú gyűlölködők** rágalmazták, kirendelt közmunkások gágogatták a nekik kiosztott, hónuk alá csapott libákat, baromfi jelmezbe bújt, arcukat elfedő alakok jártak a nyomába, igyekeztek megfélemlíteni. A Fidesz-rendőrség soha egyet sem igazoltatott közülük. **Vajon mindezt a négy igenes népszavazás negatív kampányából tanulták?**

A permanens gyűlöletkeltést, karaktergyíkosságot, negatív kampányt, lejáratást, gátlástalan hazudozást, ellenségkeresést, uszítást, megrontást? Vagy inkább a **Carl Schmitt-i politikaelméletből**, az antiparlamentarizmus, antiliberalizmus, antipluralizmus koncepciójából, amely örökös ellenség kijelölésével, a jogállam, a normativitás, a heterogenitás, a liberális demokrácia elvetésével tüntet, és mindezt a **finkelsteini módszerekkel** váltja napi gyakorlattá.

AZ ÉN MAGYARORSZÁGOMON

IMF- HITELBŐL SEGÍJTÜK
A BANKOKAT.

A fentiek nem csupán rágalmak és aljas hazugságok, de mint az alábbi mutatja, még gátlástalanul össze is mossák Bajnait azokkal a politikusokkal, akikkel szemben, akiknek a **balközép alternatívájaként** lépett fel a regnáló demokrácia-rombolás ellen egy civil mozgalom hívására:

Lengyel még megjegyzi, hogy a választások éjszakáján, mások szerint egy választási vita után **Kis János nem volt hajlandó kezét fogni Vitányi Ivánnal**, mert párttag, mert kommunista. Ha így történt, ez nem volt kulturált magatartás, nem volt európai. De **vajon ez indította volna el a későbbi szervezett hecc-kampányokat?** Nem említi a **nemzetközi kampányguruk** (*Finkelstein*) szerepét, még csak nem is utal rájuk, holott **az első szabad választások előtt** már megjelentek a pártok körül. A legaljasabb negatív kampányfogásokat már akkor bevetette az MDF, közvetlen információm van arról, hogy az országos ismertségű és népszerű **Ráday Mihály ellen** is alkalmazták, aki utolsó pillanatig nyeresre állt választóközterében. Az utolsó nap azonban körzete minden postaládába bedobtak egy rágalmazó levelet, amely arról szólt, hogy Ráday a városvédelmet tisztességtelen ingatlanszerzésekre használta.

Lengyel felidézi, hogy **1989 nyarán a lengyel Szolidaritás megnyerte a választásokat** az első félig szabad voksoláson. A felhalmozott hatalmas államadósság 55%-os inflációt gerjesztett. A Nyugat egyértelművé tette, hogy nincs Marshall-segély, helyett az IMF által ellenőrzött sokterápia van.

Magyarországon megalakult a **második Németh-kormány**, amely kivonta magát a pártpolitikai befolyás alól, és a válságkezelés feladatát vállalta, amelyet olyan szakértők hitelesítettek, mint Surányi György, Békesi László, Kulcsár Kálmán, Kilényi Géza, Sárközy Tamás, Glatz Ferenc és Horn Gyula.

A kormány nyilvánosságra hozta a valós adósságállományt és pénzügyi helyzetet tükröző adatokat, megszorításokat ígért, a fizetőképesség fenntartását és a hatalom békés átadását. Aláírták az IMF szerződést. Mindez, véli Lengyel, az Antal-kormánynak tett szívesség volt

(mint ahogy 2010-ben a Bajnai kormány válságkezelése a Fidesznek), mert amikor 1990 tavaszán elkezdődött a tőke menekülése az országból, ki lehetett azt védeni az IMF segítségével.

Karl Popper szerint, akit Lengyel idéz, a szovjet rendszer bukásának oka a **kelet-németek kiengedése** volt az osztrák határon. A kelet-német rezsim válsága ellen pedig Gorbacsov tehetetlen volt. Küldhetett volna csapatokat (voltak itt csapataik), de ez nem volt reális az adott helyzetben. A döntő lökés Magyarországról jött.

Köszönjük Karl Popper, de engedje meg, hogy kételkedjünk.

Lengyel elfogadja ezt az értékelést. Hozzá teszi, hogy a döntést a régi rendszer vezetői hozták, és sem Amerika, sem a SZU, sem Európa nem volt felkészülve rá. Először csak Lengyelországot és Magyarországot akarták elengedni a legszélső politikai határig és a gazdasági függetlenségig. A kimenekülő kelet-németek azonban magukkal rántották az egész régiót és a Szovjetuniót is.

Ennél hihetlenebb érvelést nehéz elképzelni. Itt vannak a szovjet csapatok, a KGB, a kormány és a párt közvetlen kapcsolatban áll Moszkvával, de a Nyugattal is. **Ki hiszi el, hogy nem egyeztettek az oroszokkal, a németekkel, és nyilván az amerikaiak is képből voltak.** A követség nagyon aktív volt ezekben az években (**Mark Palmer** volt 1986-90 között a budapesti nagykövetség). Talán csak nem úgy történt, hogy Horn egy reggel arra ébredt, hogy „Na, ma megnyitom a határt a szegény kelet-németeknek.”?! És eszébe sem jutott, hogy megkérdezze az osztrákokat, mit szólnak ahhoz, hogy érvényes úti okmányok nélkül csak úgy beözönljenek tömegek Ausztriába?

Grósz később úgy nyilatkozott, hogy *„Az NDK állampolgárainak kiengedéséről három ember döntött: Németh Miklós, Horn Gyula és jómagam. A párt elnökségét csak tájékoztattuk a tényről, miként utólag a KB-t is. Honeckerrel is beszéltem a hónapok óta húzódó ügyről. Ő azt mondta, megérti helyzetünket, de nem helyesli a lépésünket. Gorbacsovot is informáltam telefonon, ő csak annyit jegyzett meg, hogy ez a mi dolgunk.”*

Olvashatók olyan értesülések is, hogy a Balaton mellett várakozó kelet-németek egy része eleve azért érkezett Magyarországra, mert hallotta egy nyugatnémet rádióban, hogy a magyarok talán megnyitják a határt Ausztria felé.

Az 1989 őszi kongresszuson **megalakul az MSZP. Pozsgay** az MDF-esekkel veszi körül magát. Köztársasági elnök akar lenni. **Nyers Rezső** egyedül ül. *„Kapitalizmus lesz, Lengyel elvtárs, és a kapitalizmusnak nincs ránk szüksége. Azért maradok itt, hogy ne maradjanak a baloldaliak egyedül, vezető nélkül, amikor a többiek elmennek.”* - mondta a régi szocdem, aki annak idején segített a pártját szétverni, de a szocdem bélyeget sosem törölhette le magáról. **Németh Miklós** kormányozni akar, a párt nem érdekli. Sőt kijelenti *„Az én kormányom nem lesz pártkormány. A fiatalabbak meg elmentek privatizálni.”*

1989 végén kitört a **román forradalom**. Lengyel szemtanúja volt a tömeg elszántságának, lelkesedésének: „*Ti elkezdtétek, mi folytatjuk! Eu-ró-pa, Eu-ró-pa!*” – kiáltották, mint legutóbb az ukránok.

1989. június 16-án **Nagy Imre és társai újratemetése előtti búcsúztatás** zajlik a Hősök terén több százezer ember részvételével. A **Legfelső Bíróság** ezzel párhuzamosan **újra tárgyalja a perüket, és felmenti őket**. Kádár épp ekkor, 1989. július 6.-án, a **felmentő ítélet napján hal meg**. Több tízezren kísérik utolsó útjára a Kerepesi úti sírkertben.

Lengyel a maga autobiográfikus rendszerváltás történetét ***A történet vége és kezdete c. fejezettel zárja***. A fejezet mottója egy Tandori-idézet: *Nem az taszít, / hogy úgy volt, ahogy volt, / de az, hogy volt úgy, ahogy volt. / Nem az taszít, / hogy úgy van, ahogy van, / de az, hogy van úgy, ahogy van. / Nem az taszít, / hogy úgy lesz, ahogy lesz, / de az taszít, hogy lesz úgy, ahogy lesz.*” (Tandori: *Nem az taszít*)

Az évtizedes nyugatos vágyak, a 80-as évek reformjai és az 1989-90-es politikai megállapodások és intézmények elég szilárdaknak bizonyultak ahhoz, hogy **egy évtizeden át az országot európai pályán tartásák**, bár valamennyi kormány törekedett arra, hogy kibillentse a hatalmi egyensúlyt mozgásszabadságának növelése érdekében. Az ezredforduló után Lengyel szerint a politikai, a gazdasági és a szellemi **elitek kifogytak szellemi és morális tartalékaikból**. Önértékük mohó kielégítése közben nem törődtek azzal, hogy **a társadalom magára marad**. A jogállam helyén pedig nem maradt más, mint egy

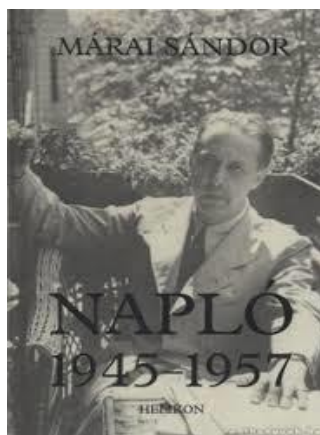
pretoriánus vezérdemokrácia, korlátlan felhatalmazású vezető és környezete és egy hajtószíjként működő parlament.

Hogyan és **meddig lehet Európa közepén egy ilyen rezsimet fenntartani?** Lengyel László két példával válaszol. Az egyik egy kérdés: *„Nem gondolta-e helyesen Salina herceg Lampedusa Párducában, hogy egyesítheted ugyan Szicíliát Itáliával, de minden marad, ahogy van.”*

A második válasz egy hajszállal biztatóbb. *„Vajon egy **Arkansasban vagy Alabamában, Illinoisban vagy Texasban** élő hatvanas liberális 1963-64-ben milyen reményekkel nézhetett jövője elé? A föld leggazdagabb föderációjának volt tagja, a világ leghatalmasabb országának. A kormányzó, a helyi parlament képviselői szabadságharcot vívnak Washingtonnal. Minden intézmény, üzlet, lap, televízió- és rádióállomás az övék. Tökéletes ostoba magabiztossággal választják a múltbélit, az anakronisztikust, a provinciálist, a nyersét és a durvát. Állama nem vált ki az Egyesült Államokból, csak megölték benne az elnököt, a polgárjogi mozgalom hőjét, és a nemzeti gárda kíséretében tették buszra az első fekete fiúkat és lányokat, hogy vegyes iskolába mehessenek. (...) Huszonöt év múlva másként lesz.”*

Huszonöt év múlva másként lett. De vajon **2013. június 25. után** is így marad? Nem tudjuk. Az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának egy határozata nyomán bizonytalanná vált a szövetségi igazságügy lehetősége, hogy **ellenőrizze az egyes szövetségi államok választási törvényeit**. Korábban kötelező volt az ellenőrzés ott, ahol 1964-ben a nagykorú lakosság felénél kevesebb állampolgár regisztrált a választásokon. 2013 júniusában ezt a területi meghatározást alkotmányellenesnek nyilvánította a Legfelső Bíróság. Új kritériumok elfogadására lenne szükség az ellenőrzés folytatásához. Erre egyelőre nincs kilátás, ugyanis a republikánusok nem támogatják ennek kidolgozását és elfogadását, és jelenleg mind a kongresszusban, mind a szenátusban ők vannak többségben. **Az ellenőrzés hiánya pedig utat nyithat a helyi manipulációknak, a diszkriminációnak**, különösen azokban a déli körzetekben, ahol az afro-amerikaiak vannak többségben.

Lengyel László, mielőtt lezárná a maga rendszerváltásának történetét, **Márai naplójából** idéz. Márai itt azt a három eszmét emeli ki, amelyeknek a jegyében élni, cselekedni, politizálni érdemes: *„akarni kell a többet, a szabadságot, a liberalizmust, és akarni kell a szocializmust, mert szabadság és liberalizmus csak a szocializmus ellenőrzése mellett lehet méltányos és emberszabású.”* (Szocializmuson nem a létezett szocializmust értette, hanem az egyenlő esélyekre törekvést.) Ez a gondolat válasz is lehet a könyv elején Gombár Csaba szöszedetével kapcsolatban is említett több évszázados dilemmára: **hogyan fér össze a szabadság és az egyenlőség.**

Az utolsó mondatokkal pedig visszaérkezünk a kezdetekhez, 1981 decemberéhez, a lengyel szükségállapot kihirdetésének napjához. Az akkor **feltett kérdés 33 év után újra érvényes:** „(...) lehet, hogy olyan világon és Európán kívüli rendszerben kell leélnem az életemet, amely elviselhetetlen? A végtelen történet (...) visszatálatott elejéhez.”

Lengyel László könyve **személyes tapasztalatokban és kiérlelt elemzésekben gazdag írás a rendszerváltásról.** Távol áll tőle a szakzsargon, ugyanakkor a tudomány szempontjából is pontos fogalmakkal dolgozik. Szövegformálására a szépirodalomban gyökerező esszé igényessége jellemző. **A politikát, a politikai harcokban születő történelmet, a változásokat mozgató, átélő, elszenvedő embert elevenné, átélhetővé teszi az olvasói számára.** Vannak elfogultságai, sérelmei, de ezek nem fosztják meg az olvasót attól a szabadságától, hogy a korszak alaptendenciáit, szereplőit a maga értékei szerint értelmezze vagy átértelmezze, hanem éppen lehetőséget adnak erre a számára.

Ars poeticáját így foglalja össze: „Az én felfogásomban a magyar politika mesefolyam. Szenvedély, varázslat, állatvilág és embervilág összenövése. Kriza János és Benedek Elek, Bartók Béla és Kodály Zoltán. A mesében van boszorkányos intrika, csudálatos karrier, hihetetlen kaland és borzalmas büntény. Az anekdota és az adoma tilos. A monda és a pletyka tilos. A mesefolyam zárt, csattanóval ellátott történetté gyártása, a politikai szappanopera tilos. Kötelező képzelődni. Oktalan történelmet írni. **Kötelező karaktereket és jellemeket, szituációkat és konfliktusokat a maguk egészében látni.**” (349. l.)

André Kertész és Szigetbecse

Mai Manó Ház 2015. május 29. – október 4.

Kurátor: Kincses Károly és Spéder Zsófia

Az igényesen összerakott kamara-kiállítások komoly kulturális események tudnak lenni, amelyek megállnak a megalomán blockbusterek mellett is. Az igényes nézőket vonzzák, különösen, ha jó kontextusba jelennek meg. André Kertész kiállítása a Mai Manó Ház *Ritkán látott képek* sorozatának harmadik eseménye. Fókusz a Szigetbecse, amelyhez Kertész gyerekkorától kötődött. Itt kezdett formálódni fotóművészi látásmódja, itt működik az a múzeum, amely a Kertész által adományozott 120 művét, volt New York-i lakása néhány bútorát, használati és dísz tárgyát őrzi. Az utóbbiak időskori műveinek szereplői.

Tárgyak az ablakban

A szigetbecsei gyűjtemény lehetővé teszi, hogy a kiállítás bemutassa Kertész emigráció előtti hazai képeit, a korai Csepel-szigeti falusias környezetről készült műveket, válogatást az első világháborús fotókból, a lábadozó katona esztergomi, majd budaörsi és tabáni képeit. Az emigrációt követő párizsi, majd New York-i korszakából pedig több világhírű alkotás is látható a kiállításon.

Már a korai művei is jelzik, hogy Kertész szociofotósnak is kiváló, de nem ez vonzza igazán a fotóművészetben.

Hajóra váró kofák

Esztergom 1918.

Vak muzsikus

Latrina 1915

Képei összetettebbek, hol poétikusak, filozofikusak, ironikusak, hol játékosak, kísérletezők, humorosak.

A népligeti cirkusz előtt

Keresi a különleges beállításokat, így a mozgás folyamatából kivágott pillanatot, amely alkalmas arra, hogy játékosan, ironikusan megszülessen a csoda: legyőzzük a gravitációt.

Szabadban táncoló férfi (Jenő öcsém), Dunaharaszti, 1919. június

Testvérem mint Ikarosz, 1920.

A torzítások, torzulások már itthon is érdekelték. A víz az a természetes elem, amely emberi beavatkozás nélkül is képes izgalmas torzulásokat létrehozni.

Víz alatt 1917.

A víz a fények, tükröződések, megkettőzések természetes forrása is.

A korai párizsi képeken pedig az avantgárd, a szürrealizmus sajátosan „Kertész” változata jelenik meg.

Szatirikus táncosnő, Párizs 1926

Chez Mondrian, Párizs 1926

A kiállított New York-i képei közül a legismertebb a *Washington Square télen* (1954)

De itt van az a New York-i utcakép is, amelyet egy sérült ablaküvegen át fotózott le:

A kiállításon dokumentumok és médiaanyagok is megnézhetők, köztük *Kepes András* 1984-ben Kertésszel készített egy órás tévé-interjúja, egy dokumentumfilm, amelyben kortárs magyar fotósok emlékeznek André Kertésszel történt találkozásaira.

A kamara-kiállítások értékét emeli, ha kontextusba helyezve jelennek meg. Tíz nappal a Kertész-kiállítás megnyitása után, néhány házzal arrébb, az elorzott Ernst Múzeumban megnyílt a *Capa színes* kiállítás. Turistaként egy nap megnéztem volna mind a kettőt, bennszülöttként azonban nem kellett kapkodnom.

A Mai Manóból hazafelé pedig volt időm azon bosszankodni, milyen provinciális nálunk még az is, ami koncepciójában egyébként elfogadható. És egyre inkább azzá válik. Az állami túlhatalom árnyékában ismét hamvába holt a vállalkozói szellem, a szabadság kreativitása, amely az André Kertész kiállítás értékét is emelhette volna. Ugyanis szívesen hazavittem volna egy DVD-t a kiállítás anyagáról, és egy másikat a Kepes-féle interjúból.

Pár éve a KOGART-ban még természetes volt, hogy például az Egry-kiállítás anyaga megvásárolható DVD-n is. A KOGART-ban azonban már nincsenek kiállítások. A Szépművészeti blockbustereinek nem kell a konkurencia. Az okos vállalkozó a hatalomhoz igazodik.

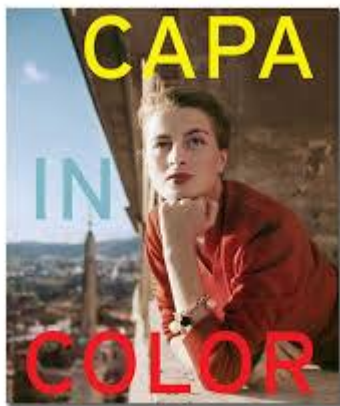
A szabadság ismét utópia csupán.

Capa in Color

2015. június 9. – szeptember 20.

Kurátor:

Cynthia Young, az ICP kurátora (Robert Capa Archívum, New York)

2004-ig keveset tudtunk Capa színes fotóiról. Leghíresebb képei a spanyol polgárháborúról, a II. világháború olasz frontjáról, a normandiai partraszállásról, Párizs felszabadulásáról, az utolsó katona haláláról Lipcsében, fekete-fehérben komponált emberi helyzetek voltak. A háború utáni képei Izraelről, Oroszországról hasonlóan emblematikusak. És most váratlanul néhányukat színesben is megismerhetjük, sőt azt is megérthetjük, hogy Capa korántsem gondolta, hogy világlátását egyedül a fekete-fehér fotó jelenítheti meg autentikusan.

A színes fotózást Capa már 1936-ban elkezdte, amikor a Kodak piacra dobta első színes filmjeit. 1938-ban vette meg az első Kodachrome-ját, és ezt követően mindig volt nála színes film is. Legtöbbször 3-4, illetve 5-6 fényképezőgéppel indult útnak, és ezek között mindig volt színes is, de csak a saját passziójára. A színes film ugyanis ekkor még nem volt alkalmas a fotózurnalizmus kiszolgálására. Előhívásuk nehézkes és hosszadalmas volt, közlésük túl drága volt. Ezek a nehézségek azonban nem akadályozták abban, hogy színesben is rögzítse témáit. Így a világháború számos hadszíntere, Anglia, Tunézia, Olaszország ma már színesben is láthatók.

Franciaországi bevetés előtt Angliában 1941.

A legkorábbi háborús képei azonban Kínában készültek a második japán-kínai háború idején Hankow-ban (Hankou) 1938-ban.

A kínaiak meghívására Gerda Taróval utaztak volna, hogy dokumentálják a japán légitámadásokat Vuhan tartományban. Indulásuk előtt azonban Taro halálos sérülést szenvedett fotózás közben a brunei fronton Madrid mellett. Temetése után Capa egyedül utazott Kínába.

Hankou elleni japán légitámadás után
1938. július 19.

Negyven évig érintetlenül álltak a színes fotók Capa hagyatékában. Öccse, Cornell, a hagyaték gondozója, maga is jó nevű fotós, úgy vélte, hogy az igazi Robert Capa a fekete-fehér fotók művésze. A színes képek ab ovo kommerszek, nem illenek a világhírű művész életművébe.

Szerencsére Cornell a halála előtt meggondolta magát, és bátyja születésének századik évfordulójára készülve (maga is a 90 felé közeledve) szabad utat engedett mint örökös a képek feldolgozására. Végül 4000 fotót mentett meg a digitális technika Robert Capa színes felvételeiből. A képek először könyv alakban jelentek meg 2004-ben, Capa születésének századik évfordulója alkalmából pedig kiállították őket a New York-i ICP fotóközpontban, a Robert Capa Archívumban. A képekből rendezett vándorkiállítás 120 színes felvétellel külföldön Budapesten mutatkozott be először.

Hemingway és Capa. Mont-Saint-Michel 1944. Normandia

A háború után, a 40-es évek második feléből jól ismertek Capa oroszországi és izraeli képei, amelyek John Steinbeck-kel, illetve Irwin Shaw-val közös könyvükben jelentek meg. Különös most színesben viszontlátni őket. Íme az izraeli képek:

Izrael, Haifa 1949-50

Új bevándorlók. Izrael, Haifa közelében, 1949.

És néhány az oroszországiak közül:

A Vörös téren

Hosszú sorok a Lenin Mauzóleum előtt

A Vörös tér a Vaszilij Blazsennij templommal

Az 50-es évek elejétől az Amerikában kibontakozó jólét már kedvez a színes magazinoknak. A szabadidő, az utazás, az elegáns síparadicsomok, a tengerparti üdülőhelyek, hírességek portréi, a divat keresett témák lettek. Capa színes fotói a svájci, osztrák és a francia Alpokban, a Riviérán, Biarritz-ban, Deauville-ban készültek, divatfotói Párizsban a Szajna-parton és a Vendôme téren.

A Life Magazine, a *Ladies' Home Journal*, az *Illustrated* vagy a *Holiday* ekkor már szívesen közölte ezeket a képeket. A színes technika már kifizetődött. Sőt, a színes képek váltak piacvezetővé.

Az Alpokban

Deauville 1951.

Biarritz, 1951.

A 40-es, 50-es évek fordulóján Capa számos fotót készített színészekről, Itáliában filmező sztárokról, Ingrid Bergmanról, Humphrey Bogartról, Orson Wellesről. Ott volt, amikor Ava Gardner a *Mezítlábas grófnő* forgatásán a száját rúzsozta az olaszországi Tivoliban, vagy amikor az *Afrikai kincseinek* két főszereplője, Humphrey Bogart és Jennifer Jones nevetgélve pihen a felvételek alatt. Megörökítette Ingrid Bergmant Roberto Rossellinivel és Luchino Viscontit Anna Magnanival.

Ava Gardner a *Mezítlábas grófnő* forgatásán

Truman Capote és Jennifer Jones a *Beat the Devil* forgatásán Olaszországban 1953. április

Humphrey Bogart és Peter Lorre, Olaszország, 1953

Ott volt a kamerájával, amikor Pablo Picasso a francia Riviérán a parti vízben játszott Claude nevű kisfiával.

Ellátogatott Idahoba Hemingway-hez, és lefotózta az író két fiával és Martha Gelhornnal, aki akkor a felesége volt. Capa mindkettőjüket jól ismerte Spanyolországból.

Hemingway a fiaival és Martha Gelhornnal. Idaho 1941

De készített színes felvételt az angol királynőről, II. Erzsébetről Londonban a Picadilly Circus-on

A történet vége az indokínai harcmező, amelyet még sosem láttuk színesben. Az egyik képen pásztor, kisgyermek, libák, katonák, a másikon tágas zöld mező előretörő katonákkal. A fotós követi őket.

Indokína 1954. május

Ez a kiállítás utolsó képe. Különös zöldben látni ezt a rétet.

A látogatók elsétálnak mellette. Nincs semmi figyelemfelkeltő, semmi drámai rajta. Nem villan be számukra, hogy 1954. május 25-én Robert Capa itt lépett aknára, és halt meg. Ez az egyik utolsó fotó a gépében.

Egy vetítő és egy olvasóterem zárja a tárlatot. Végiglapozható a többkilós katalógus, és egy-egy példány Capa magyarul megjelent könyveiből.

Ha vásárolni akarsz, ballagj át a Mai Manó Házba. Nem találtak ugyanis az egész épületben egy zugot, egy pultot, ahol meg is lehetne venni őket. Nincs messze a Mai Manó. Magyarázd csak el egy külföldinek: Kisétálsz az Andrássy útig, átkelsz rajta, és a saroktól már csak néhány háznyit kell gyalognod. Felmész a lépcsőn, és máris vásárolhatsz.

Minden épkezláb múzeumban a bolt a tárlat kijáratnál van. Amíg friss az élmény, van vásárlási kedv. Nálunk: örülj, ha egyáltalán készült katalógus. De ez sem biztosíték semmire. Rendszerek jönnek, mennek, és te változatlanul azt hallod: még nem érkezett meg, sajnos, már elfogyott, hamarosan újranyomják.

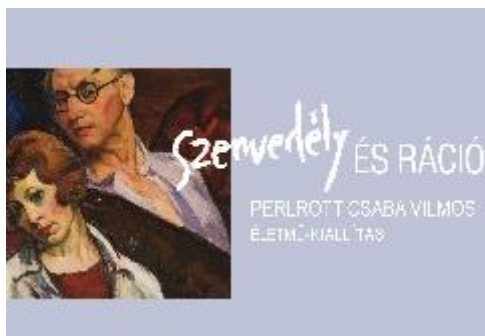
Hunniában nincs új a nap alatt. Sunnyogás, morgolódás, a szekér pedig hol kátyúban vesztegel, hol halad. Mikor merre.

Perlrott Csaba Vilmos életműkiállítás

MűvészetMalom Szentendre

2015. június 6. – szeptember 6.

Kurátorok: Boros Judit, Sümegi György, Basics Beatrix, Jurecskó László

Perlrott Csaba Vilmos a magyar avantgárd festészet első nemzedékének egyik legmarkánsabb alakja, életművének feldolgozása, bemutatása mégis évtizedeket késett még az avantgárd más alkotóihoz, csoportjaihoz képest is. Máig nem készült életművéről monográfia. Jószerevel azt sem tudjuk, hogy a ma ismert képei mennyire fedik az életmű egészét, és a hiányzó műveket hol kellene keresni. Ez a tény is rávilágít a hazai szellemi élet állapotára, az alapkutatások elmaradására, és arra, hogy az önismeretre törekvés hiánya kéz a kézben jár az öncsalással és az öntömjénezéssel.

Ez fokozottan igaz a magyar avantgárd történetére. A mindenkori hivatalosság preferenciái többnyire megálltak a nagybányaiak előtt, az akadémizmus táján, és minden, ami ennél korszerűbb, gyanúval és ellenségeskedéssel találkozott és találkozik ma is. Ilyen közegben született a 20. századi modern magyar művészet, és ez folyik most is: a szabad és modern gondolkodás elutasítása, rombolása.

Gyanítom, ha az elmúlt évtizedekben Európában és Amerikában nem fordul az érdeklődés a 20. század eleji művészeti forradalom, az avantgárd kialakulása, a fauve-izmus felé, ha nem nyílnak kiállítások, amelyek e mozgalmak közép- és kelet-európai kisugárzását is bemutatják,

Így többek között az 1999-es nagyszabású párizsi fauves-kiállítás, a **Fauvizmus avagy a tűz próbája (A modernitás fellobbbanása Európában)**, ahol Ziffer Sándor, Czóbel Béla, Perlrott-Csaba Vilmos és Nemes Lamperth József néhány műve is szerepelt, nem született volna meg számos kiállítás itthon sem. Nem nyílt volna tárlat 2006-ban a Galériában a magyar fauve-okról, a *Nyolcak* kiállítása Pécsen és a Szépművészetiben, mint ahogy a Bartók köré rendezett kiállítás sem Párizsban (Musée d'Orsay: *Allegro Barbaro. Béla Bartók et la modernité hongroise* (1905-1920). 2013. október 15 - 2014. január 5.). De említhetnénk Galimberti Sándor és Dénes Valéria 2003-as közös tárlatát Kaposváron, a 2012-es *Boromisza Tibor* és a 2014-es *Czóbel* kiállítást Szentendrén.

Hasonló a helyzet Perlrott Csabával is. Az utóbbi években a nemzetközi figyelem homlokterébe került a *Matisse Iskola*. Több kiállítás is feldolgozta a tanítványok munkáit Németországtól Norvégiáig, Oroszországtól az Egyesült Államokig, 2011-12-ben pedig a Stein-testvérek működését bemutató, New York, Párizs, San Francisco nagy múzeumait érintő kiállítás fókuszában állt az École de Matisse (*Steins Collect: Matisse, Picasso, and the Parisian Avant-Garde*). Ezen a kiállításon szerepelt Perlrott egyik női aktja, amely azon kevés művek egyike, amelyet magyar festő festett Matisse iskolájában.

Akt 1910.

Ha a *Matisse Iskola* nemzetközi kontextusba helyezése nem történt volna meg, Perlrott Csaba Vilmos életművét még évtizedekig betemethette volna a feledés. Perlrott azonban kihagyhatatlan volt a Matisse körül kialakult festői kör és festőiskola történetéből, már csak azért is, mert ő volt az iskola egyik asszisztense („sociéter”- Bornemisza Géza visszaemlékezései és helyesírása szerint). Perlrott széles ismeretségi köre is a Matisse Iskolából eredt. Később bárhol járt Európában, mindenütt művészbáratokra talált. Így tudott a 20-as években Németország-szerte kiállítani Hamburgtól Drezdáig. Számos dokumentum őrzi szerepét és ismertségét. E dokumentumok közé tartozik az a két, egy időben készült fénykép is, amelyek közül az egyik egy *svéd honlapon* tűnt fel, a másik pedig a *norvég Nemzeti Múzeumból* került elő.

Bár tudjuk, hogy az iskolának közel egy tucat magyar résztvevője volt, azonosításuk, éppen az alap kutatások hiánya miatt még nem történt meg, bár Bornemisza Géza, Perlrott Csaba Vilmos biztosan köztük volt. Ahogy az is bizonyos a 70-es években megjelent visszaemlékezésekből (*Dénes Zsófia*), és más, levéltári forrásokból, hogy legalább három

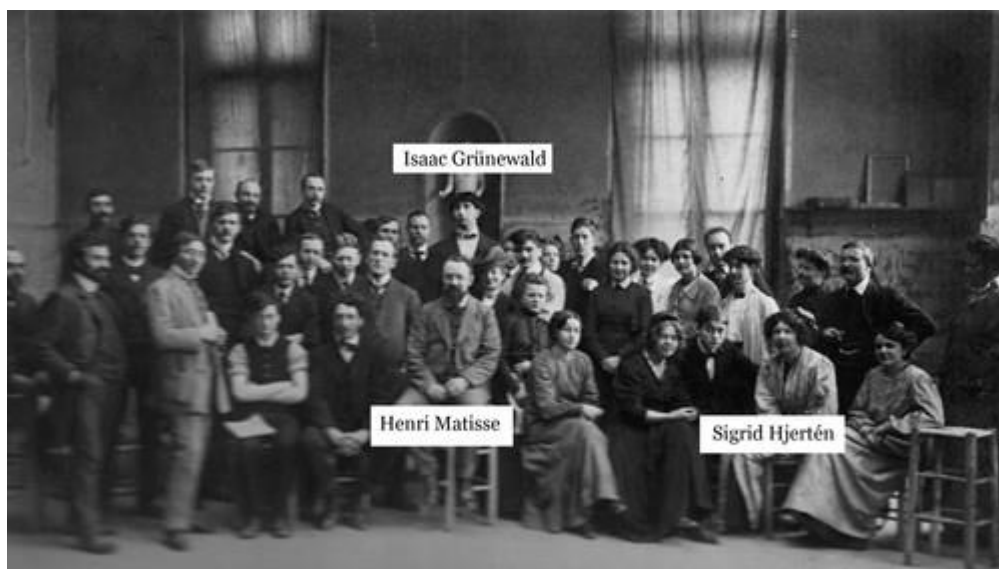
nőtagja is volt az iskolának: *Dénes Valéria* (Galimberty Sándor felesége és Dénes Zsófia unokatestvére), *Fejérváry Erzsi* (Körmendi-Frimm Jenő felesége) és *Ferentzy Márta* (Kóródy Elemér felesége).

Barki Gergely számol be arról, hogy „Egy nemrég előkerült levélben Bornemisza, kivel ekkoriban egy műteremben dolgozott és élt Perlrott, részletesen leírta a Stein testvérekkel történt megismerkedésüket, a Gertrude és Leo Stein szalonjában töltött szombat estéket, ahol megismerkedtek Matisse-szal és Picassóval is, s hogy ezt követően miképpen kerültek Leo Stein révén Matisse iskolájába. Az iskola történetével kapcsolatban is érdekes részleteket árul el, s ebből kiderül, hogy ők ketten magyarok már az alapítás körüli időszakban részt vettek az új intézmény működésében” - írja Barki, és idézi Bornemisza levelét:

„Az iskola 1908-ban nyílt meg, nem 6, hanem 10 amerikaival indult és már az első hetekben én és Perlrott Csaba Vilmos tagja lettünk az iskolának. [...] Abban az időben a Világ munkatársa, Balog Vilma meglátogatta Matisse-t és erről riportot is írt a Világba. Kérdezte: Kiket ismer magyar festőket. Keveset ismerek, felelte Matisse, ismerem Rippl-Rónait, Perlrottot és Bornemiszát.”

Az alap kutatások hiánya olyan fehér foltokra irányítja a figyelmet, mint például a fent említett *Ferentzy Márta* alakja és életműve. 1911-13 között három alkalommal is részt vett a Salon d'Indépendants kiállításán több képpel is. 1914 után itthon is volt tárlata, a Nemzeti Szalon katalógusa a Matisse Iskola volt növendékeként regisztrálja, mégsem ismerjük egy képét sem. Férjével, *Kóródy Elemérrel* együtt (akinek szintén nincs feldolgozva az életműve, és akit *Apollinaire* név szerint is megdicsért a Szalonról írt kritikájában) 1918-ban spanyolnáthában fiatalon meghaltak. Életművükkel, sorsukkal azóta sem foglalkozott senki.

Íme a Matisse Iskoláról készült fotó svéd változata:

Matisse Iskola 1909.

Középen Henri Matisse, balról a negyedik világos öltönyben Perlrott Csaba Vilmos, fölötté jobbra valószínűleg Bornemisza Géza.

És a norvég:

A két felvétel néhány perc eltéréssel készülhetett. A közöttük lévő különbség Perlrott alakján jól megfigyelhető. Ott szembe fordul a fényképezőgéppel, itt Matisse-ra néz.

A francia és a nemzetközi kutatók szívesen megismerkedtek volna a hazai Perlrott-szakirodalommal, ha lett volna ilyen. Mint ahogy a rue de Fleurus (*Gertrud és Leo Stein*) és a rue de Madame (*Michael és Sarah Stein*) szalonjait látogató magyarokról szóló dokumentumokkal, tanulmányokkal is. Ilyenek azonban nem készültek. A MET felkérésére Barki Gergely tartott ugyan egy előadást hozzájárulásként a Stein-kiállítás előkészítéséhez, de csak morzsákkal szolgálhatott, amelyeket részben az elmúlt száz évben megjelent visszaemlékezésekből, illetve véletlenszerűen előkerült anyagokból merített. Az említett Bornemisza-dokumentumon kívül az OSZK kéziratárában Bölöni György levelezéséhez fordult, nem véletlenül, és nem először. Bölöni köztudottan minden párizsi kulturális eseményről beszámolt a lapoknak és a barátainak. Korábban éppen az ő hagyatékából került elő szintén véletlenül egy fekete-fehér fotó Czóbel egy elveszett korai fauve-os aktjáról. Persze Bölöni hagyatéka sincs feldolgozva, kiadva, holott ezek az Ady-kutatásokhoz is nélkülözhetetlenek. Nem is szólva arról, hogy francia, német és más kutatók mennyi első kézből származó adathoz juthatnának általa.

A Stein-kiállítás kurátorai pontosan tudták, hogy jelentős magyar hozzájárulás volna várható a kiállítást előkészítő munkákhoz, hiszen Gertrud Stein maga is megjegyzi, hogy a magyarok szép számmal látogatták a szalonját. Így ír erről az *Alice B. Toklas életében*:

„A szoba hamarosan nagyon-nagyon megtelt, és ki mindenki volt ott! A magyar festők és íróknak egész csoportjai, egyszer történetesen valami magyar ide vetődött, és az ő révén szárnyra kelt a Rue de Fleurus 27. híre egész Magyarországon, minden faluban,

ahol csak egy ambiciózus fiatalember élt, hallottak erről a házról, és attól kezdve az illető életcélja lett az, hogy odakerüljön, és sokan valóban oda is kerültek. Mindig ott voltak, minden nagyságban és alakban, a jólét és szegénység minden fokán, némelyik közülük elragadó, a másik egyszerűen nyers, hébe-korba pedig egy megnyerően szép, fiatal paraszt.”

De lehet, hogy megelégedtek azokkal az adalékokkal, amelyeket Barki ismertetett. Például felidéz egy anekdota-ízű történetet egy magyarról, aki állítólag még a grafikák javítására radírként használt kenyeret is megette, olyan szegény volt, és egy másikról (vagy ugyanarról), aki hol aktmodell volt, hol beült a diákok közé rajzolni, amellyel felháborodást keltett a festőnők körében. Barki nem állítja ugyan, hogy e két figura egy azon személy lett volna, de felidézi József Brummer alakját, akit szobrásznak készült, nagyon szegény volt, modellként is dolgozott, és fűtő is volt a Matisse Iskolában. A történet csattanója, ahogy azt az amerikaiak nyilván jól tudták, hogy Brummer, aki egyébként szobrásznak készült, és Rodin tanítványa volt, később képkereskedőként meggazdagodott, Amerikába ment, és a Metropolitan ma is számos olyan műalkotást őriz, amelyet ő adományozott a múzeumnak. Ő volt egyébként az a galérista, aki számos avantgárd művészt először mutatott be Amerikában, köztük Matisse-t, Brancusit és Czóbel Bélát is. A „Vámos” Rousseau portrét is festett róla 1909-ben.

Az ilyen és ehhez hasonló részletek szórakoztatóak, és mivel jól ismert dokumentumok egy-egy mozzanatát egészítik ki, hasznosak is a maguk nemében, de nem helyettesíthetik az alapos hazai filológiát.

Ha nincs a nemzetközi érdeklődés Matisse, a fauve-ok, a Stein-testvérek iránt, a Bornemisza-, a Czóbel- és a Perlrott-kiállításra is aligha került volna sor. És azt is megkérdézhethetnénk, miért Szentendrén? Miért nem a Galériában? Mert a Galéria halódik, jövője bizonytalan, és még csak nem is együttműködő (volt olyan kép, amit nem bocsátott a kiállítás rendelkezésére), a Szépművészeti pedig bezárt.

És azt is megkérdézhethetnénk, hogy mi lesz az alapkutatásokkal az OTKA szétverése után, amikor a helyzet eddig is siralmas volt? Ki áldozna pénzt akárcsak Bölöni György hagyatékának feldolgozására, kiadására, amikor még a klasszikusok kritikai kiadásaival is adós a hazai filológia. Talán meg kell várnunk, amíg az elitcsere folytán kialakul egy olyan tűzön-vízen át kormányhű kutatónemzedék, amely számára majd ömlenek a milliárdok minden szeszélyük kielégítésére. Bár gyanítom, hogy a szeszélyük nyomán nem az alapkutatások fognak gyarapodni. Majd rongyrazásra, blockbusterekre szórják ki a pénzt. Láttunk már ilyet.

Ami a Perlrott-kiállításban egyértelműen jó: hogy létrejött. Ha az életmű nincs is feldolgozva, ha nem tudjuk is, hogy mit nem tudunk, ha a katalógus szövege kezdetleges is, a kiállítás mégis bemutat 120 festményt és 40 grafikát, amelyeket számos múzeumtól, magángyűjtőtől és galériától kölcsönöztek a szervezők. Ugyanakkor még itt sem tartanánk, ha az elmúlt években, évtizedekben nem lettek volna tehetséges és sikeres magánkezdeményezések, ha magánvagyonból és személyes elkötelezettségből magánszemélyek nem gyűjtötték, dokumentálták volna a hivatalosan mellőzött alkotók műveit.

Ebben *Kieselbach Tamás*nak kiemelkedő szerepe van. Más galériások, képkereskedők mellett neki köszönhető *Perlrott* életművének a felszínen tartása, mint ahogy *Scheiber Hugó*, *Perlmutter Izsák*, *Batthyány Gyula* művészetének köztudatba emelése, illetve a *neósok*, a *fauve-ok* vagy *Aba-Novák* 20-as évekbeli festészetének gyűjtése, értékelése. Nem is szólva a szintén magánpénzből finanszírozott kiadványairól, amelyek vizuálisan és kézbe vehetően dokumentálják a magyar festészet közel száz évének kiemelkedő teljesítményeit.

Ezzel nem is volna semmi baj, sőt az volna a természetes, ha a társadalom maga képes lenne kulturális igényeit finanszírozni. Ez azonban csak álom egy olyan társadalomban, ahol a mindenkori hatalom abban érdekelt, hogy kiskorúságban és függésben tartsa alattvalóit mind anyagi, mind szellemi értelemben.

A *kiállítás rendezőelve* nem minden esetben áttekinthető. Az induló terem logikája kettős. Részben időrendben halad (az első képek a *Ruhateregetők* 1905. és a *Cigányok a csűrben* 1905. Abony, Nagybánya), részben témacsoportokat mutat be (csendéletek, a húszas évek első felének utazásai: Wertheim am Main, Lócse, Drezda, Berlin, Pócsmegyer), az emeleten pedig az 1910–19 között Kecskeméten, a művésztelepen készült festmények, rajzok láthatók.

Az 1924-es hazaköltözéséig a fauvizmus, az expresszionizmus és a kubizmus jellemzi *Perlrott* műveit, Gauguin- és Cézanne-reminiszcenciákkal elegyítve.

Párizsi park 1905-8.

Fekvő akt 1907.

Aktok szabadban 1907-9

Füldözö fiúk 1911.

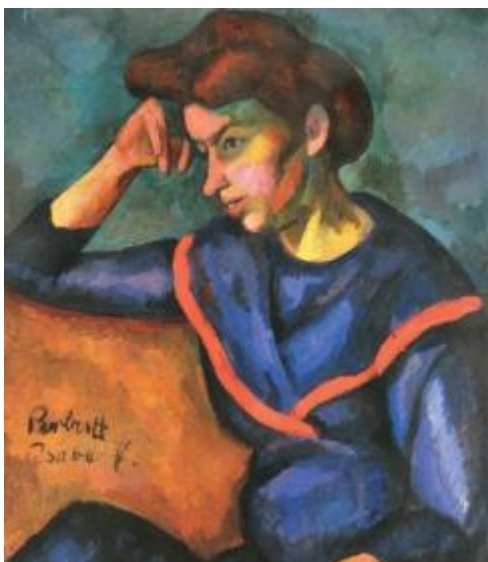
Őszi utca Nagybányán 1909

Verőfényes udvar nagybányán 1908

Ziffer Sándor portréja 1908.

Vöröshajú nő 1909.

Kékes csendélet 1910

Önarckép szoborral 1910 körül

Csendélet 1914

Csendélet figurákkal 1920.

A Párizs-képek 1906-tól a 30-as évek végéig elkísérik a pályáját. Múterme ablakából a Notre Dame-ra és a Szajnára látott. Ez a leggyakoribb motívuma képeinek.

Párizsi látkép a műteremablakból

Párizsi utca

Csendélet szoborral, háttérben Párizs 1912.

De egy korai budapesti képéről se feledkezzünk meg:

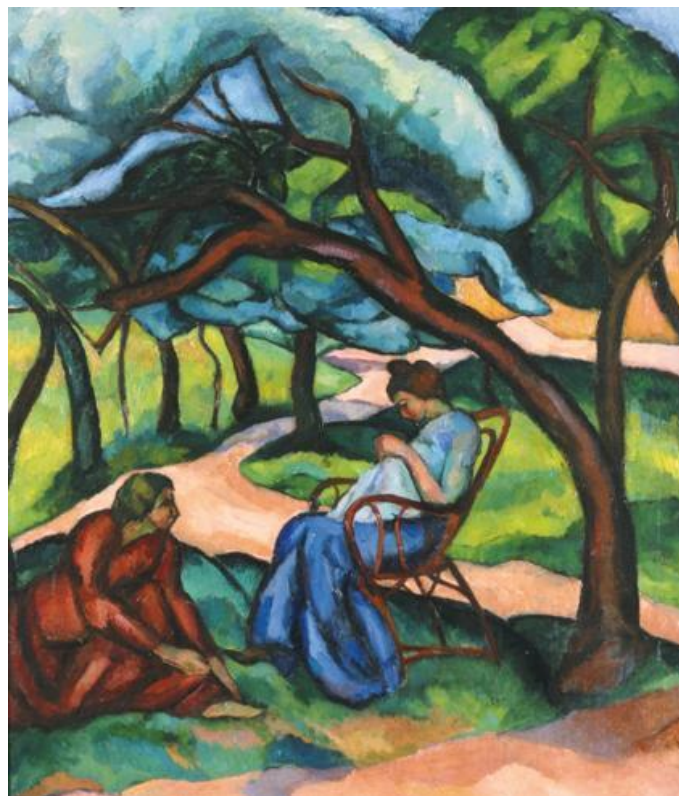
Rákóczi út, Budapest 1910.

A kecskeméti művésztelepen az alapítástól, 1909-től tíz éven át minden évben dolgozott hosszabb, rövidebb ideig. *Iványi Grünwald Béla* hívta, és ő lett a művésztelep vezető művésze. Kecskeméti képei életműve kiemelkedő darabjai.

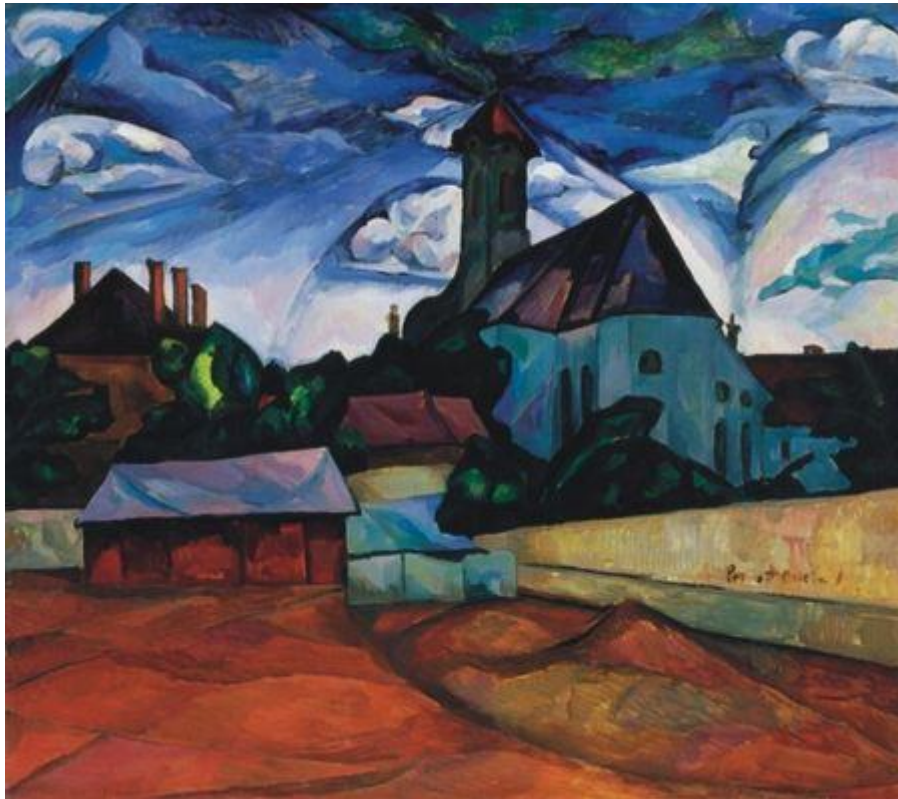

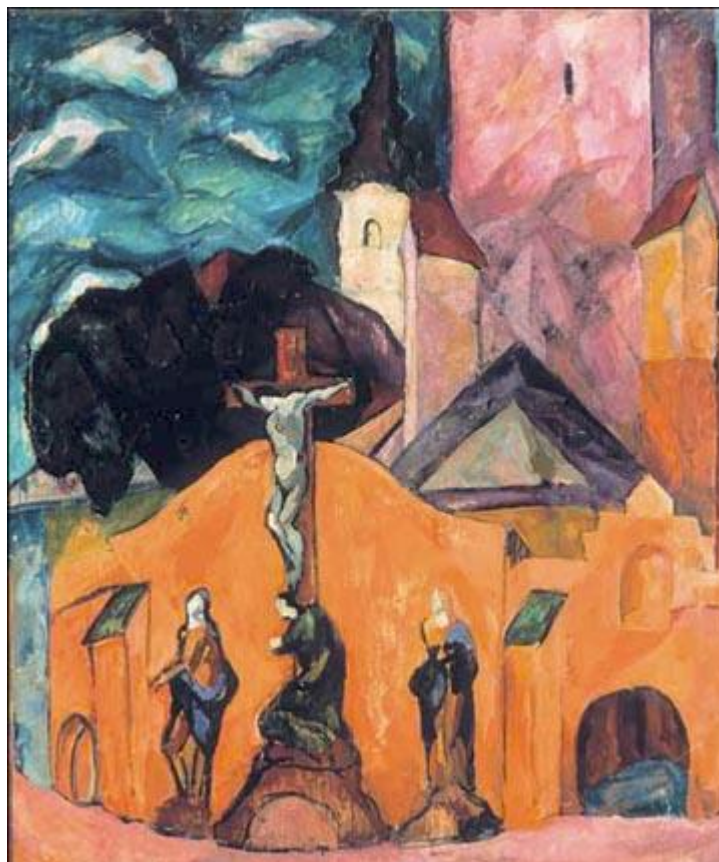
Kecskeméti főter 1913.

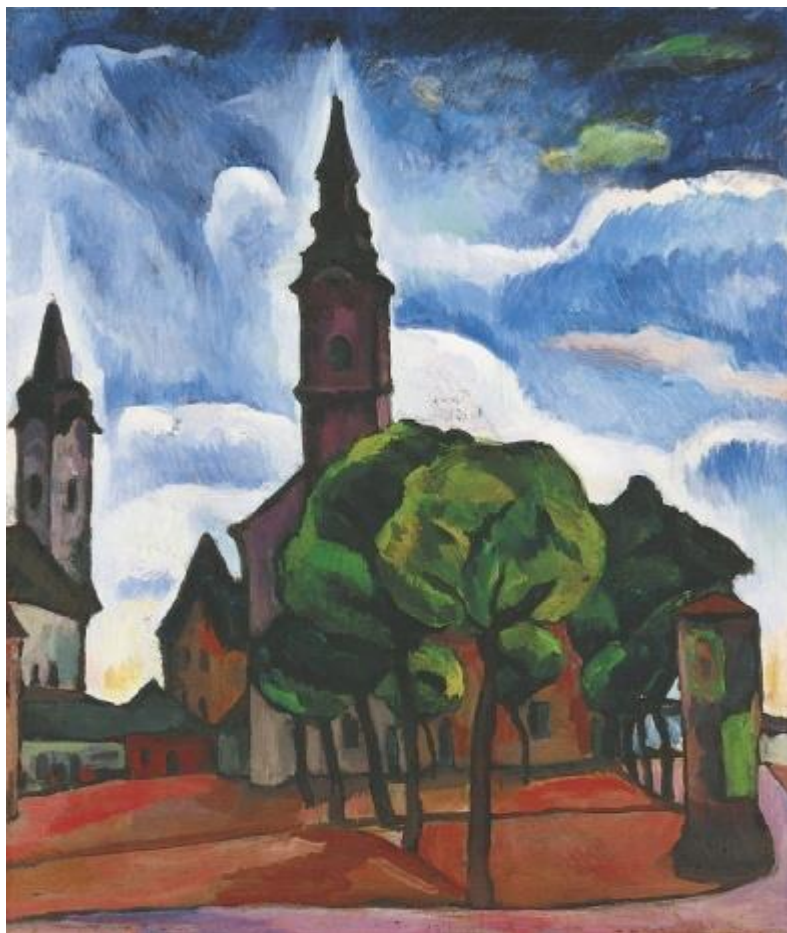
Kecskeméti művésztelep parkja 1911.

Kecskemét 1913.

Kecskemét, Kálvária 1912

Kecskemét 1913.

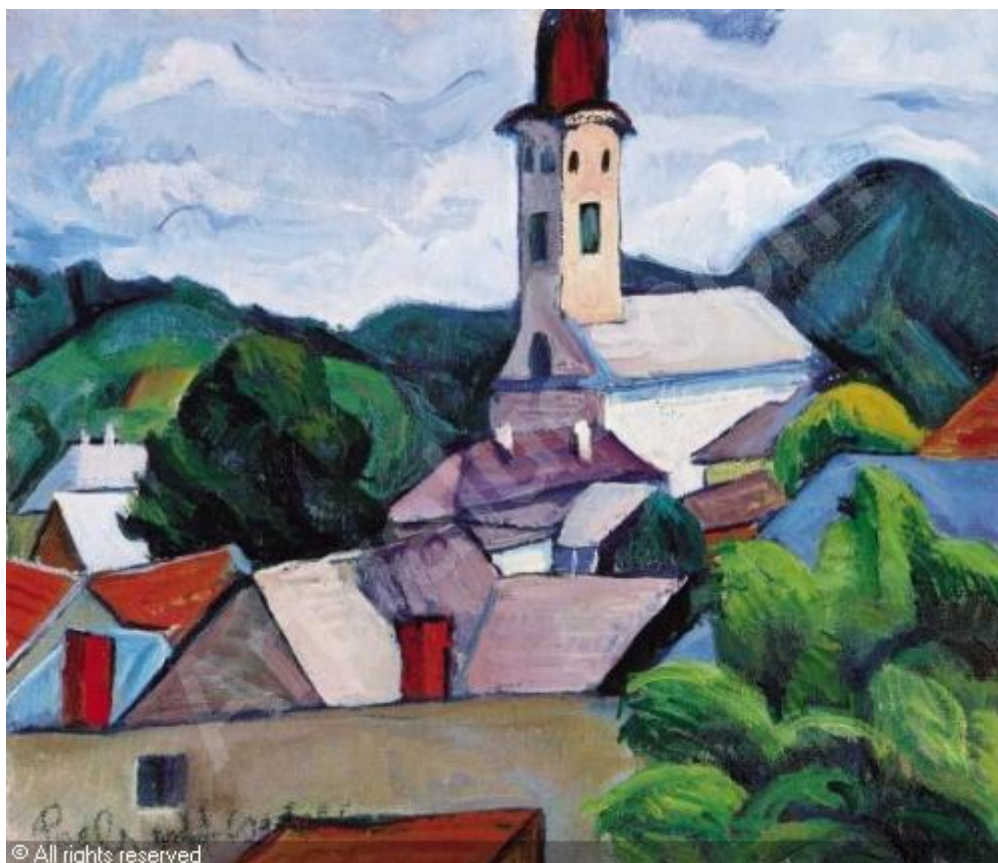
A Párizsban töltött teleket gyakran Nagybányán végigdolgozott nyarak követték, bár a téli Nagybánya is szerepel e korszak képein.

Nagybányai református templom 1910.

Nagybánya télen

Nagybánya

Nagybányai erdő 1924

Veresvíz 1929.

Nagybánya 1932

Nagybánya 20-as évek

Az épület másik szárnyában a földszinten Perlrott utolsó, Szentendréhez kapcsolódó évtizedének a termése látható, az emeleten pedig kitör a káosz. Elvileg itt kellene következniük a 40-es, 50-es évek alkotásainak. És valóban itt látható a halott Löw Emanuelról 1944. július 20-án a pesti gettó szükségkórházában készült megrázó rajz. Ezután azonban a 20-as, 30-as évek tátrai, kassai, drezdai, berlini, wertheimi képei keverednek az 1920–40-es évekbeli csendéletekkel, Gauguin-es aktokkal, nyári Nagybányával, téli Párizssal.

Majd néhány, valóban 50-es évekbeli kép, szentendrei táj és szocreálra hajazó, de szépen komponált ipari táj következik az Újlipótváros és Angyalföld határán a gázgyárral (*A város peremén, Külváros*), több változatban. A Dráva utcai műteremlakása (korábban Márffyé, később Csernus Tiboré) ablakából épp erre, az akkor még nagyon is külvárosi tájra látott.

Hogy miért e zűrzavar, nem sikerült megfejteni. Tény azonban, hogy a kiállítás második fele kevés valóban emlékezetes művet sorakoztat fel. Talán ez az oka az időrendbeli kapkodásnak.

Perlrottnak jelentős kiállítása utoljára 1952-ben volt. Életművéről ez az első nagyobb méretű tárlat. Az alap kutatás hiányában azonban azt sem tudjuk felmérni, hogy mennyire tekinthető reprezentatívnak, illetve hiányosnak.

Perlrott-ot azért is lehetett jobban kifelejtteni a kulturális emlékezetből, mint a *Nyolcakat*, vagy az aktivistákat, mert nem tartozott egy csoporthoz sem. A pesti iparrajz iskola után *Kosztánál* tanult Abonyban, aki Nagybányára irányította. Három évet töltött a nagybányai szabad festőiskolában *Iványi Grünwald Béla* és *Ferenczy Károly* irányítása alatt, de nem lett nagybányai festő. Túl öntörvényű volt ahhoz, hogy ne a maga útját járja. Mesterei tehetségesnek tartották, Ferenczy Párizsba küldte, ahol szinte minden festőiskolát végiglátogatott.

Colarossi Akadémia 1907

Matisse állt hozzá a legközelebb, aki sokszor fogadta a műtermében, beszélgetett vele a képeiről. Közel került a fauve-okhoz, *Picassó*hoz, és eljárt a *Steinek* szalonjába is.

Visszatérve Nagybányára a neósok álltak hozzá a legközelebb, de nem csatlakozott a *Nyolcakhöz*. Nem tudjuk, hogy mi okozta a távolságtartást, de tény, hogy Perlrott a kiállításain nem vett részt, és Nyergesújfalu helyett Kecskemétre ment, amikor művésztelepet választott.

*Kassák*hoz sem csatlakozott, bár megvolt közöttük a személyes rokonszenv, és mindketten dolgoztak Kecskeméten. Perlrott azonban hét évvel idősebb volt *Kassáknál*, a körülötte gyülekező fiatalok pedig még távolabb álltak tőle életkorban.

Párizsban 1906-ban Matisse követője lett. A *Salon d'Automne* 1907-es tárlatán már hét képével szerepelt a fauve-ok termében. Ettől kezdve rendszeresen részt vett kiállításokon. 1909-ben a párizsi *Galerie Weill*ben Metzingerrel és Derainnel rendezett közös kiállítást, és még további három tárlata volt Párizsban (1908, 1909, 1912.). Később számos kiállítása volt Európa különböző nagyvárosaiban (1920: Prága; 1921: Drezda; 1922, 1924, 1926: Hamburg; 1927: Zürich stb.), és itthon is. A KUT szinte minden kiállításán részt vett, bár nem folyt bele a szervezeti és társasági életbe, mint ahogy később Szentendrén sem.

Ferenczy közbenjárására 1911-ben ösztöndíjat kapott, így két alkalommal Spanyolországban dolgozott. Madridban, Toledóban és Sevilleben *El Greco* festészetét tanulmányozta Picasso és Matisse tanácsára. Képei koncepciója a fauve és *Cézanne* nyomdokain alakult ki. *Cézanne* kompozíciói mögött pedig ott sejlett Greco.

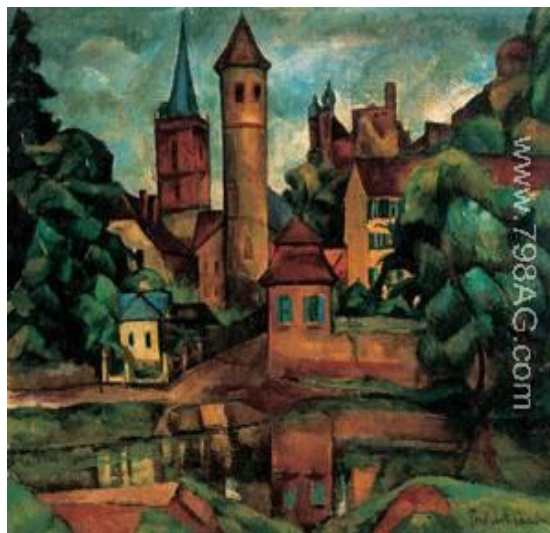
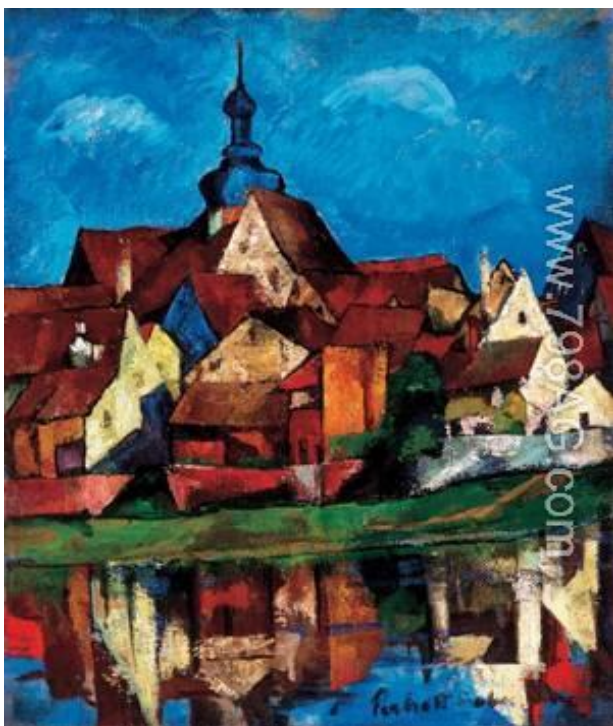
A kubizmus gyökereit és értelmét is ekkor ragadta meg a maga számára: „... *Cézanne, Picasso, Matisse megcsinálták a világ művészeti forradalmát. Cézanne volt a teoretikus, aki felállította a kompozíció kubisztikus elvét, és Picasso volt az, aki a teóriát praktikus térre helyezte át. (...) Szerintem a művészet csak a kubizmuson és a képarchitektúrán keresztül hozhat új élményeket, új részleteket, mai világlátást.*”- vallja 1926-ban, és hozzáteszi az akkor divatossá váló neoklasszicizmusról, hogy „Az igazi neoklasszikusok azok, akik keresztülmentek azokon a forradalmi etapokon, amelyek 1900-1915 között lejátszódtak és ezekben semmi nyom nem maradt az akadémikus alapból.”

A kompozíció mindvégig fontos eleme maradt festészetének, ahogy a szuggesztív színhasználat is.

Három királyok imádása 1914. Krisztus halála 1911. Lőcsei templombelső 1921.

A 10-es évek végén, 20-as évek első felében Perlrott a Felvidéken, illetve Németországban, Drezdában, Berlinben, Szászországban és több más német városban dolgozott. A képein jól látható, hogy a cézanne-i elveken, a kubizmuson és a fauve-os színhasználaton alapuló festészete számos ponton rokon a német expresszionizmussal. A felvidéken, Drezdában, Wertheim am Mainban készült képei tanúskodnak erről.

Wertheim am Main 1923

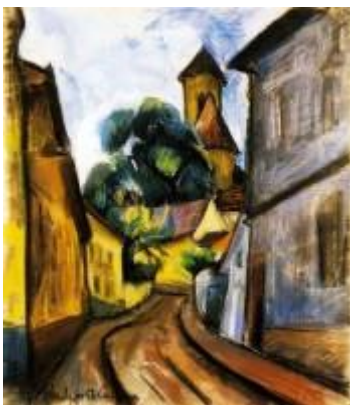
A Neue Sachlichkeithez is közel került. Ennek egyik legismertebb példája a *Kettős portré (Én és a feleségem)*, amelynek egy részlete a kiállítás plakátja. A kép Perlrott és felesége, *Gráber Margit* festőné portréja, amelyen egyúttal egy harmadik művész, *Ferenczy Noémi* is jelen van a háttérben látható faliszőnyegterv figurái révén.

Kettős arckép (Én és a feleségem) 1925.

Kassák 1942-ben így látja Perlrott pályáját: „Perlrott–Csaba nem halkan lírizáló lélek, darabos és kemény egyéniség és ennek az íze érezhető képeiben is. Ha annakidején nem is volt a Nyolcak csoportjának tagja, egész munkásságával mégis közéjük tartozónak számít. Nagybánya hegyei, éles levegője, gomolygó ege érlelte bontakozó tehetségét. Ferenczy Károly mellől indult el, bejárta a fél világot és az alkotó francia szellemben gyökerezett legmélyebben. Matisse volt a mestere s az új piktúra egész generációjával haladt végig az átalakulás, fejlődés és kibontakozás útján. (...) Perlrott-Csaba képeire sok mindent lehetne mondani, de azt, hogy könnyedek vagy üdék, semmi esetre sem. Komoran lefogottak, vagy harsanón izzók.”

Művészetének valóban ezek a koordinátái, bár kétségtelen, hogy hazaköltözése után, a 20-as évek végére, a 30-as évek elejére csökken újat kereső láza. De sosem lágyul bele egy Márffy- vagy Czóbel-féle École de Paris-könnyedségbe, dekorativitásba. Ezt különösen jól demonstrálják szentendrei képei, amelyek művészetének több korszakában jöttek létre a 20-as évektől haláláig.

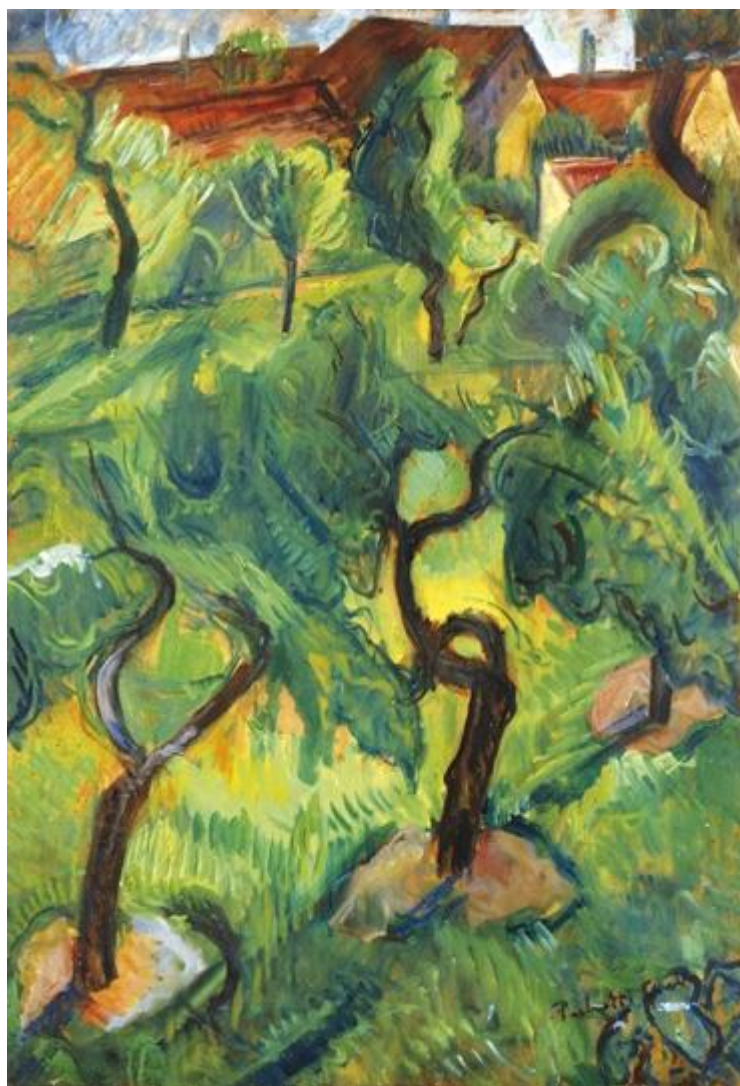
Szentendrei domboldal

Csendélet házak között

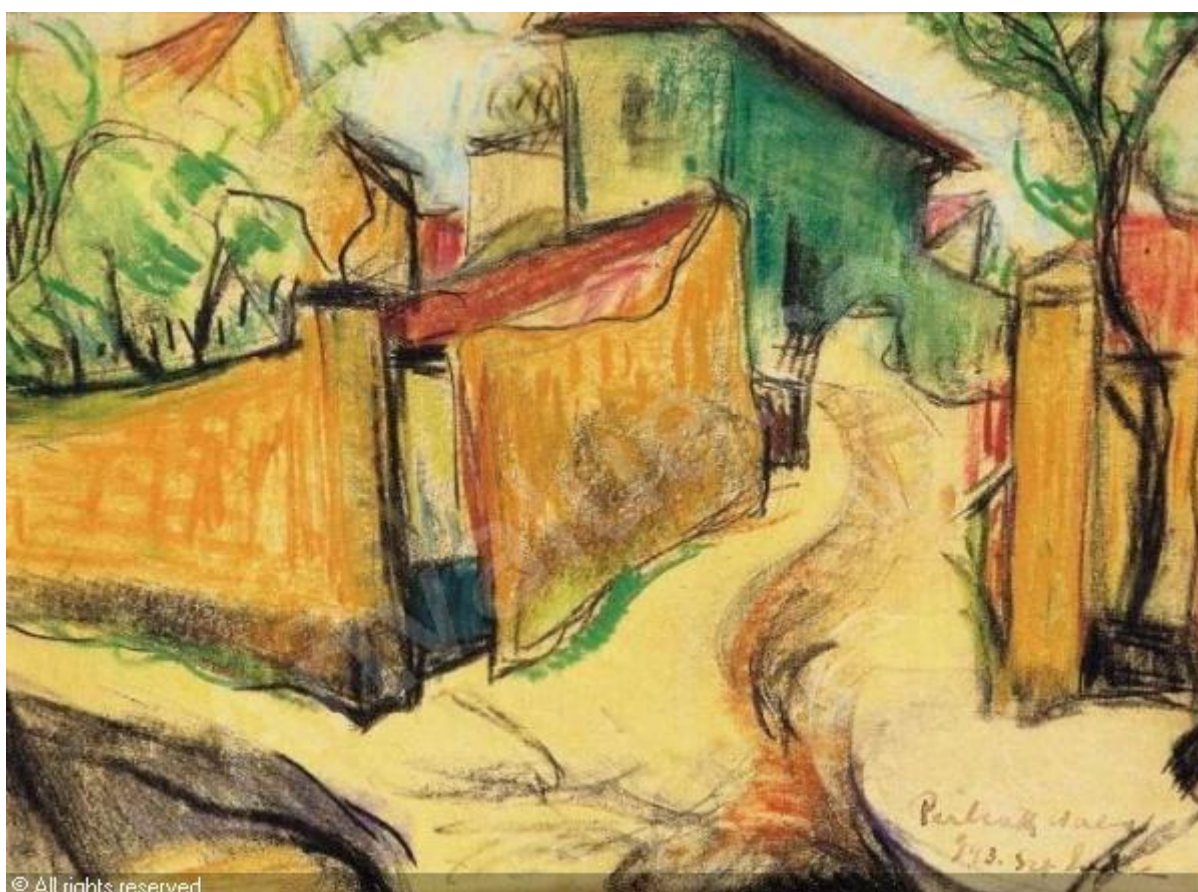
Szentendrei utca 1939

Szentendrei kert. 30-as évek

Szentendrei görbe utca

Szentendrei domboldal 1943.

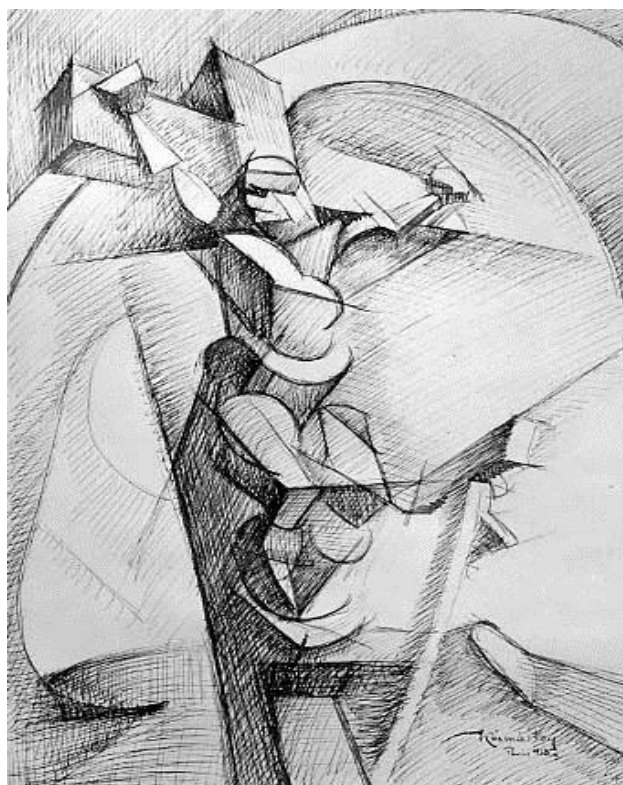
A fauve-izmus, az expresszionizmus, a kubizmus radikalizmusa, ha fokozatosan halványul is művészetében, mindvégig festészete alapja marad. Ahogy az a sajátossága is, amelyet úgy fogalmazott meg, hogy művészete „természetlátáson alapszik”. Ilyen értelemben

„naturalista”, de nem a felszínt akarta megragadni, hanem a struktúrák foglalkoztatták. De ahogy *Hevesy Iván* 1922-ben fogalmaz: „*Perlrott Csaba* piktúrájában, bár a főcél (...) a konstruálás, (...) a konstruktivitást a festőiségen belül akarja megvalósítani.”

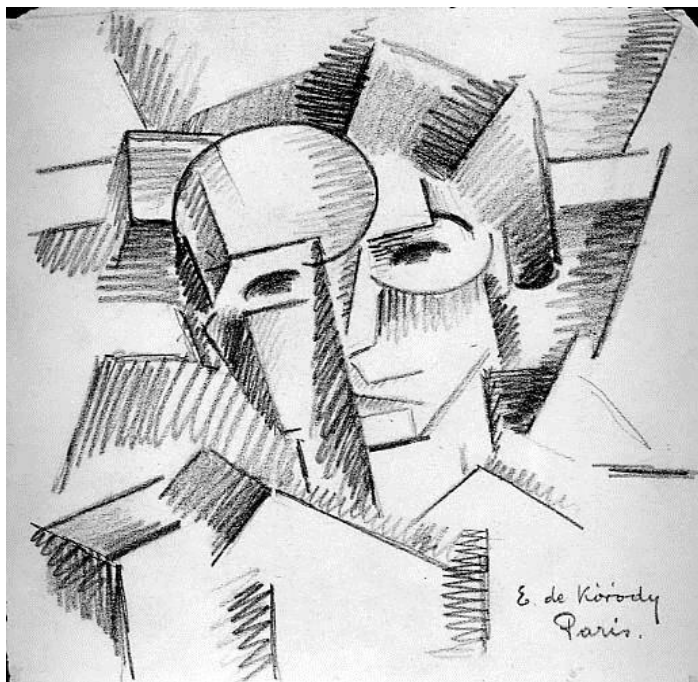
És valóban ez művészetfelfogásának lényege és egyben határa is. Németországi tartózkodása idején ellátogatott *Paul Klee* műtermébe, de a látottak hidegen hagyták. Az absztrakt festészet nem vonzotta, a dada és a szürrealizmus sem. Életműve mégis több kortársánál kisebb törést szenvedett a 20-as évek második felétől, talán azért, mert felfogása a „szép”-ről és a festészetről sosem tért vissza a fauve és a kubizmus előtti ízléshez.

Appendix

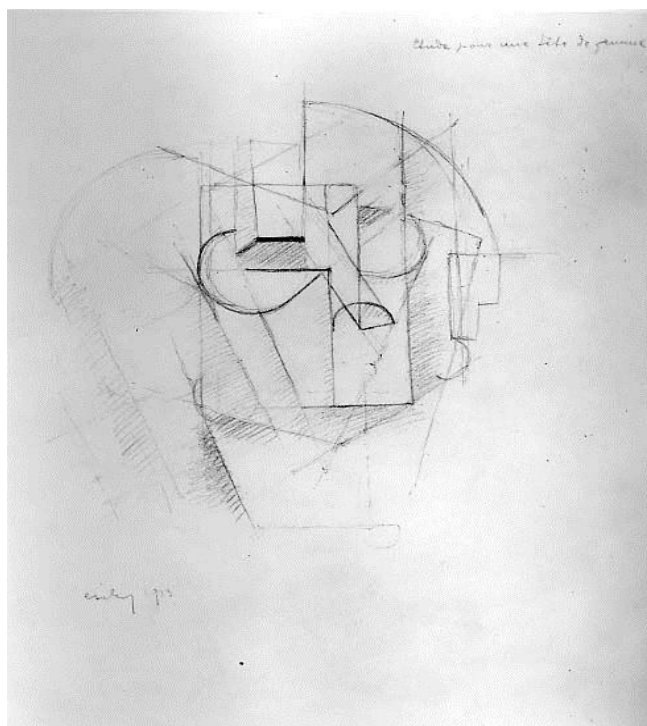
MET és a magyar kubisták. Miközben egy magyar kutató, az alapkutatások hiányában próbálja meg összeszedni a 20. század eleji párizsi művészeti forradalom magyar vonatkozásait, az előadást fogadó intézmény, a *Metropolitan Museum* honlapján elfelejtett vagy csupán névről ismert magyar képzőművészek grafikáit tároló oldalakra talál.

Késmárky Árpád: Golgota, 1913.

Kóródy Elemér: Kubista tanulmány-fej 1913.

Csáky József: Kubista fej 1913.

Ezek a grafikák az 1914-es amerikai vándor-kiállításról valók, amely a magyar, a cseh és az osztrák modern grafika alkotásait mutatta be az Egyesült Államokban még Ferenc József arcképével díszítve, az Osztrák-Magyar Monarchia égisze alatt. *Martin Birnbaum* ajándékozta őket a múzeumnak, aki maga is Magyarországról származott, gyűjtő, galérista és szakíró volt, a tárlat amerikai főszervezője. *Barki* megjegyzi, anekdotázó kedvétől hajtva, hogy Birbaum azért volt kitiltva Steinéktől, mert Picasso képeit összekeverte Cézanne-ével.

Bár inkább annak a lehangoló ténynek a megállapítása volna helyénvaló, hogy a magyar kubizmus történetének feldolgozása ma még ott sem tart, ahol évtizedekkel ezelőtt a magyar fauve-ok kutatása. Holott a 10-es évek első felében Párizsban már egy jelentős és önálló magyar kubista festőcsoport volt kialakulóban.

Kódódy Elemér és Ferentzy Márta. A MET honlapján talált grafikák között itt van mindjárt egy *Kóródy*-mű. Ő volt az a festő, akit *Apollinaire* a tárlatról szóló írásában figyelemre méltónak talált, Chagall-lal és más tehetséges ifjakkal egy sorban említett. **Ferentzy Márta**, Kóródy felesége, Nagybányán Réti István tanítványa volt, majd Párizsban tanult, a *Matisse Iskola*t látogatta, és több képpel is szerepelt a Salon des Indépendants 1911-es, 12-es és 13-as tárlatán. Képeit csupán a sajtóban említett címük alapján ismerjük. Pályájuk 1918-ban tragikus véget ért, spanyolnáthában haltak meg. (2007-ben felbukkant egy aukción egy kép, *Férfi vörös zubbonyban*, M. de Ferentzy szignóval)

Csáky József. Egy másik grafika a MET honlapjáról **Csáky József**é, aki szobrászként jelentős sikereket ért el Franciaországban, bár később a műkereskedők és lakberendezők ízlésének foglya lett, és oeuvre-je fokozatosan veszített művészi súlyából. Életművét a franciák alaposan feldolgozták. Itthon a szűk szakmán túl alig hallott róla valaki.

Késmárky Árpád. A harmadik **Késmárky Árpád**é. Ő is egyike azoknak a balsorsú művészeknek, aki az első világháborút francia internálótáborban töltötte. Késmárky a kiszabadulása után már nem tudott visszatérni a sikeres alkotó munkához.

Galimberti Sándor és Dénes Valéria. És akik nem szerepelnek a MET honlapján, de a kubizmus történetét feldolgozó monográfiában helyt kaphatnának: **Galimberti Sándor** és **Dénes Valéria**. Az ő pályájuk, Perlrotthoz hasonlóan a fauves és a kubizmus találkozásáról szól. Dénes Valéria a *Matisse Iskola* látogatója volt. Mindketten Párizsban éltek és alkottak, *Kassák köréhez, az aktivistákhoz csatlakoztak*. Az első világháború kitörése tragikus végét jelentette életüknek. Az internálás elől Belgiumba és Hollandiába menekültek, majd hazatértek Magyarországra. Dénes Valéria tüdőgyulladást kapott és meghalt, Galimberti Sándor pedig a Múcsarnok mögött egy padon kétségbeesésében öngyilkos lett. 1918-ban Kassák Lajos rendezett a műveikből emlékkiállítást.

Szobotka Imre. A rendkívül tehetséges **Szobotka Imre**, aki a kubizmus mesterképzőjében, a *La Palette* akadémián tanult, 1913 tavaszán már kiállíthatott a Salon des Indépendants kubista termében. A háború végén, öt év internálás után hazatért Magyarországra, ahol a tisztességes és termékeny elszürkülés lett az osztályrésze. A második világháború előtt készült képei nagyrészt elvesztek, elpusztultak. Életműve feldolgozása a magyar kubizmus történetével együtt türelmesen vár a sorára.

Réthy Alfréd. **Réthy Alfréd**ről pedig le kell mondania a magyar művészettörténetnek. Sikeres és elismert, Európa-szerte számon tartott francia festő lett. Már 1913-ban széles körben ismert kubista festő, akinek 80 képet felvonultató kiállítása nyílt Berlinben. Őt is internálták az első világháború idején, de kiszabadulása után Párizsban folytatta művészi pályáját. A 30-as években megújult a művészete, az absztrakt festészet, az alternatív anyagok használata, a térbeli művek és pannók jellemzik új korszakát. Életművét a franciák feldolgozták, számon tartják.